

ভগ্নাংশ

নিত্যানন্দ শইকীয়া

অসম পাবলিচিং কোম্পানী

কলেজ হোষ্টেল ৰোড,

গুৱাহাটী-৭৮১০০১

BHAGNANGSHA, A Psycho-social Novel Written By
Sri Nityananda Saikia, Titabar, Jorhat, Assam & Published
by Assam Publishing Company, Gauhati—781001.

প্ৰকাশক :

শ্ৰীদিলীপকুমাৰ নাথাল
অসম পাবলিচিং কোম্পানী
গুৱাহাটী, অসম।

প্ৰথম প্ৰকাশ : মাৰ্চ, ১৯৮১

প্ৰচ্ছদপট শিল্পী : ত্ৰৈলোক্য দত্ত।

(লিখকৰ দ্বাৰা সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত)

মূল্য : ৪.৫০ টকা।

ছপাওঁতা :

শ্ৰীদেবকুমাৰ দে

শ্ৰীবাণী প্ৰিণ্টিং কোং

৩৬/৫, বেনিয়াটোলা লেন,

কলিকতা-৯।

ডিব্ৰু

চ'তৰ বিহু

১৯০০ শক

মৰমৰ মুকুল,

আৰম্ভ কৰিছো ন-বছৰৰ বিহুবৰীয়া শুভেচ্ছাৰে। সম্পূৰ্ণ ছটা মাহৰ
পাছত তোমালৈ লিখিছোঁ। এই ছমাহত তোমাৰ কেইবাখনো চিঠি
পালো। মোৰ চিঠি নেপাই কোনোখনত উদ্বেগ প্ৰকাশ কৰিছা,
কোনোখনত গালি পাৰিছা। তোমাৰ মনৰ অৱস্থাটো মই বুজিছো
কিন্তু মোৰ দৰে তৃতীয় শ্ৰেণীৰ কেবাণীগিৰি কৰি পেট প্ৰবৰ্তোৱা
মানুহৰ জীৱনৰ সমস্যা বহুত। তুমি সেইবোৰ নুবুজা। এটা লাইব্ৰেৰী
বুকমেনৰ আক বেছি সমস্যা। তথাপিহে, তোমাৰ চিঠিবোৰৰ উত্তৰ
আজি স্তূতমূলে দিম বুলি ভাবিছোঁ। তুমিতো সাংবাদিক মানুহ;
মোৰ এই ফুটকাৰ ফেন সোপাই তোমাৰ কি কামত আহিব এই
বিষয়ে মোৰ সন্দেহ হৈছে। হলেও এই কথাখিনি তোমালৈ এই
বাবেই লিখিলোঁ যে এইখিনি কথা খুউব সঁচা। মই আজি তোমালৈ
যিটো কাহিনীৰ (কাহিনীটোৰ কিছুমান ভাগাংশেৰে) বিষয়ে তোমালৈ
লিখিছোঁ—সেইটো একেবাৰে চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যৰ দৰে সঁচা। মই অকণো
যোগ-বিয়োগ নকৰি ছমাহৰ আগতে কোৱা অৰ্ণৱৰ কথাখিনি হুবহু
তুলি দিছোঁ। কথাখিনি অৰ্ণৱে কেইবাদিনো টুকুৰা-টুকুৰাকৈ কোৱা।
ইচ্ছা কৰা হলে ৰাতি ভাত খাই উঠাৰ পাছত পোৱা আহৰি সময়-
খিনিত তাৰ এই কাহিনীটো মই লিখি ৰাখিব পাৰিলোহেঁতেন।

কিন্তু ইচ্ছা নকৰিলো—মানে ভৱাই নাছিলো—অৰ্ণৱে হঠাতে এনেকৈ মোক এৰি থৈ নিখোঁজ হব বুলি।

মই যি অৰ্ণৱৰ কথা তোমালৈ লিখিছোঁ, সেইয়া হ'ল ডাক্তৰ অৰ্ণৱ বৰুৱা। এতিয়া তোমাৰ চাগে' সন্দেহ হৈছে, ডাক্তৰ এজনৰ লগত মিতিৰালি কৰাৰ সুবিধাকণ মই আকৌ ক'ত পালোঁ—এটা লাইব্ৰেৰীৰ বুকুয়েন হৈ। এৰা, হেজাৰ-বিজাৰ কিতাপ আলমিৰাবোৰত লৈ মই বহি থাকোঁ। কিতাপ ঘূৰাই লোৱা আৰু দিয়াই মোৰ কাম। মানুহৰ লগত চা-চিনাকি হোৱাৰ সুবিধা মই পাওঁ ক'ত? বিজ্ঞানৰ নৱতম আৱিষ্কাৰৰপৰা যৌন বিষয়লৈকে বিভিন্ন বিষয়ৰ কিতাপ বিচাৰি মানুহবোৰ মোৰ ওচৰত কেইটামান ছেকেণ্ডৰ কাৰণে থিয় হয়। পুৰণা কিতাপখন ৰাখি নতুন কিতাপ এখন ইচ্ছু কৰি দিওঁ। বচ, কাম শেষ। কিন্তু তেনে ক্ষেত্ৰত এজন চিকিৎসক পঢ়ুৱৈৰ সৈতে চিনা-পৰিচয় হোৱাটো মোৰ নিজৰেই আচৰিত যেন লাগিছিল। হেজাৰ-বিজাৰ কিতাপ বিচাৰি হেজাৰ-বিজাৰ মানুহ মোৰ ওচৰত থিয় দিয়েহি। তেনে ক্ষেত্ৰত এখন মুখেই মোৰ অন্তৰত এনেদৰে ঠাই লব বুলি মই কেতিয়াও ভৱা নাছিলোঁ।

দিনটো পাহৰিলোঁ। ক্ষণটোহে মনত আছে। সেইদিনা বাৰটো কি আছিল তাকো মনত নাই। নিশা আঠ বজাত আমাৰ লাইব্ৰেৰী বন্ধ কৰে। সাধাৰণতে আঠ বজালৈকে পঢ়ুৱৈবোৰ খুউব কমেইহে থাকে। তাৰ আগতেই বিডিংকম খালি হৈ যায়। পুৱা আঠ বজাতেই আকৌ খোলোঁ। সেইদিনা পুৱাতেই গৈ ছুৱাৰখন খুলি দেখোঁ—এজন ডেকা ল'ৰা বিডিংকমত সোমাই আছে। মই আচৰিত হলোঁ। নিজৰ মাৰাত্মক অসামৰ্য্যতাৰ কাৰণে নিজকে ছুটিলোঁ। ল'ৰাজনেও তেওঁৰ অনিচ্ছাকৃত দোষৰ বাবে মোৰ ওচৰত ক্ষমা বিচাৰিলে। মোৰ মনলৈও বহুত ভাব আহিল। এইজন ল'ৰা কেনে প্ৰকৃতিৰ! পঢ়াত তন্ময় হৈ থাকি ছুৱাৰ-খিৰিকী বন্ধ কৰা গমকে নাপালে। সেইদিনা নামটো আৰু ঠিকনা সুধি ময়ো তেওঁৰ ওচৰত যোৱা নিশাটো তেওঁক

এইদৰে অবাঞ্ছিত ধৰণেৰে শাস্তি দিয়াৰ বাবে আৰু মোৰ অসামৰ্য্যতাৰ বাবে ক্ষমা খুজিলোঁ। পাছদিনাৰপৰা আঠ বজাত তেওঁ পঢ়াৰ ওচৰতে মই গৈ থিয় হওঁগৈ। তেতিয়াই বুজে—বিডিংকম বন্ধ কৰিবৰ সময় হ'ল আৰু খপ্‌জপকৈ উঠি আহে। পাছলৈ ল'ৰাজন মোৰ বৰ আপোন যেন লগা হ'লগৈ। ভালকৈ চিনা-পৰিচয় হলোঁ। মাজতে এটা অসুখত মেডিকেল কলেজলৈ যাওঁতে তেওঁক লগ ধৰিলোঁ। পৰাধিনি সহায় কৰিলে। সহজ সবল এজন ডাক্তৰ—মুখমণ্ডলত ফুটি উঠা শিশুশূলভ ব্যক্তিত্ব দেখিলেই ধৰিব পাৰি। তেতিয়া ছিনিয়ৰ হাউছমেন হৈ আছে মেডিকেল কলেজতে।

মাজে মাজে চিনাকি মুখখন বিডিংকমত নেদেখোঁ। সেইদিনা বেয়া লাগে। বিডিংকমটো উকা যেন লাগে। পাছদিনা খবৰ লওঁ। ৱাৰ্ডত কাম থকাৰ বাবে আহিব নোৱাৰা বুলি কয়। কেতিয়াবা আকৌ ছবমুৰকৈ আঠ বজাৰ লগে লগে সোমায়হি আৰু মেডিকেল কলেজলৈ চিটিবাছ নেপাই কিতাপ এখন লৈ খোজ কাঢ়িয়েই চাৰি মাইল গুছি যায়। এবাৰ ভাবিলোঁ—তেওঁক লগা কিতাপখন ময়েই বাছি থৈ তেওঁক সহায় নকৰোঁ কিয়? এদিন তেওঁনো কি কিতাপ পঢ়ে আলেখ-লেখ চালোঁ। দেখিলোঁ কোনো কাহানিও কাৰো হাতৰ পৰশ নপৰা কিতাপ কেইখন টানি আনিছে খেলফৰপৰা।

দহটা বছৰ বুকুয়েন হৈ কটালোঁ। কিতাপৰ বিষয়ে জ্ঞান নাই যদিও কোনজন পঢ়ুৱৈ কেনে বিধৰ, সেই বিষয়ে সম্যক অভিজ্ঞতা এটা হৈ গৈছে। এইটো ডিষ্ট্ৰিক্ট লাইব্ৰেৰী। হেজাৰ বিভাগৰ লোক ইয়াত পঢ়িবলৈ আহে আৰু প্ৰত্যেকৰে গঢ়-গতি প্ৰকৃতি বেলেগ বেলেগ। মুখমণ্ডলত সদায় এটা শিশুশূলভ ব্যক্তিত্ব লাগি থাকিলেও অৰ্ণৱ বৰুৱাৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে জানিব নোৱাৰিলোঁ। জানিবলৈ বৰ ব্যগ্ৰ হলোঁ। এদিন উপযাচিয়েই তেওঁৰ আকৃতিৰ বৃদ্ধ লবলৈ কথা পাতিলোঁ। আৰু এদিন, তাৰ পাছত আৰু এদিন। তেনেকৈয়ে অৰ্ণৱ মোৰ মাজলৈ জটিলৰপৰা জটিলতৰ হৈ সোমাই আহিছিল।

বয়সত মোতকৈ তিনি-চাৰি বছৰৰ সৰু হব—জ্ঞানত হেজাৰ গুণে বৃদ্ধ।
ৰাজনীতি, সমাজনীতি, বিজ্ঞান, কলা, সাহিত্য, দৰ্শন সকলোতে সমানে
দখল আছে। মোৰ তৰাং জ্ঞানেৰে—বেছি কথাৰ পাতনি মেলিব
নোৱাৰে।

অৰ্ণৱ বৰুৱাৰ জীৱনটোৰ বিষয়ে ভালেখিনি বুজ পালো—যিখিনি
তোমালৈ এই মাত্ৰ লিখিছোঁ। অৰ্ণৱক মই এখন উপন্যাসৰ নায়ক
কৰিব খোজা নাছিলোঁ। কাৰণ উপন্যাসৰ কাহিনীটোৰ বাবে যিটো
পৰিণতিৰ আৱশ্যক, সেইটো অৰ্ণৱৰপৰা মই পোৱা নাছিলোঁ।
বহুতদিনৰপৰা তুমিও এটা কাহিনী বিচাৰি আছা—অৰ্ণৱে কৈ যোৱা
নিজৰ জীৱনৰ যিখিনি কথা মোৰ মনত থাকি গ'ল, সেইবোৰকে
তোমালৈ লিখি পঠাইছোঁ—গতিৰ দিশটো আৰু কাহিনীৰ পৰিণতিটো
তুমিয়েই বিচাৰি লবা। সজাই-পৰাই যি লিখা লিখিবা। কিন্তু মোৰ
একমাত্ৰ অনুৰোধ—তাত এটাও যেন মিছা অথবা কাল্পনিক কথা যোগ
নিদিয়া। মই সত্যক সদায় শ্ৰদ্ধা কৰোঁ আৰু অসত্যক ঘৃণা কৰোঁ।
তাৰ উপৰিও তেনে কৰিলে অৰ্ণৱৰ আত্মাটোৰ প্ৰতি অত্যাচাৰ কৰা হ'ব।

কালি ৰাষ্ট্ৰনেতা গৰাকীৰ মৃত্যুৰ বাবে আমাৰ লাইব্ৰেৰী বন্ধ থকাত
সময় পাই ভাবিলো অৰ্ণৱৰ খবৰ এটাকে লোৱা যাওক। (বুজিছা
আমাৰ দৰে গেবাৰি খটা মানুহৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰনেতা বা উচ্চ পৰ্যায়ৰ মন্ত্ৰী
জাতীয় কোনোবা মৰাটো সৌভাগ্যৰ কথা। কাৰণ তাৰ বাবে অফিচ
এদিন বা আধাদিনৰ বাবে বন্ধ পাওঁ। অকণমান উশাহ লব পাৰোঁ।)
গৈ অৰ্ণৱৰ হোটেল উঠিলো। তাতেই ডাঃ সুনীলআকাশ শইকীয়াক
লগ পালোঁ। শইকীয়াৰপৰা গম পালোঁ। ছমাহৰ আগতে অৰ্ণৱ
নিকদ্দেশ হৈছে—কাকো একো কৈ অথবা লিখি থৈ যোৱা নাই।
কেইদিন মানৰ আগতে বন্ধু এজনৰ অকাল মৃত্যু হোৱাত বোলে অৰ্ণৱে
বৰ দুখ পালে। তাৰ পাছতেই আৰু স্থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰিলে।
ৱাৰ্ডলৈও নোযোৱা হ'ল। এদিন হঠাতে উধাও হ'ল। অৰ্ণৱৰ খা-খবৰ
আজিও নাছিল।

আৰু কি জানা! অৰ্ণৱে দুদিন মানৰ আগতে নিজতে হেনো
বন্ধা কৰিছিল—অস্ত্ৰোপচাৰ কৰি। বিয়াবাক কৰাই তাৰ দৰে এটা
জীৱনৰ সৃষ্টি নকৰিবলৈ হেনো প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল।—এইবোৰ ডাঃ
শইকীয়াৰ মুখে শুনা কথা। ডাঃ শইকীয়াই অৰ্ণৱৰ কথা আৰু বহুত
ক'লে—সেইবোৰ কৈ তোমাক ধৈৰ্য্যচ্যুত কৰাৰ ইচ্ছা মোৰ নাই।
আজি মেডিকেল কলেজৰপৰা ঘূৰি আহিয়েই তোমালৈ আৰম্ভ
কৰিছোঁ।

আৰু শুনাঃ অৰ্ণৱৰ নামটো তোমাৰ কাহিনীত সুমাই দিবা।
কাৰণ, অৰ্ণৱ নিখোঁজ যদিও এতিয়াও জীৱিত। তাৰ সেই সুপ্ত
আগ্নেয়গিৰিৰ স্বৰূপটো ক'ৰবাত উদগীৰিত কৰিছে। মানুহৰ
সমালোচনালৈ ভয় কৰা মানুহ অৰ্ণৱ নহয়, কিন্তু নিজৰ নাম-যশ
প্ৰচাৰ হোৱাটো অৰ্ণৱে ঘৃণা কৰে। গতিকে মোৰ কথা লেখিবা।
আৰু শুনাচোন, অৰ্ণৱ কেনেকৈ যদি ক'ৰবাত থকাৰ উমানো পোৱা
মোলৈ তৎকালে লিখিবা। কাৰণ অৰ্ণৱৰ জীৱনটোৰ প্ৰতি মোৰ বৰ
মোহ হৈছে।

শেষত পুনৰ মৰম ল'বা।

ইতি—

তোমাৰ

‘ননী’।

অন্যবাৰৰ দৰে এইবাৰো বিহুৰ বন্ধত অৰ্ণৱ ঘৰলৈ বুলি ওলাল।
যাৱতীয় সকলো যা-জোগাৰৰ পাছত ‘নেণ্ডেনেল লাইব্ৰেৰী’ৰপৰা
অনুসন্ধানলৈ কিতাপ কেইখনমান লৈ থলে। স্কলাৰশ্বিপটো পোৱা
হলে নিজৰ বাবেও ভালেখিনি কিতাপ কিনাৰ ইচ্ছা আছিল।

আগতে হোৱা হলে এযোৰ ছুট ললেহেঁতেন যি জোৰ পিন্ধি বিহুৰদিনা অনুসূয়াৰ ওচৰলৈ গ'লহেঁতেন। অনুসূয়াই প্ৰায়েই কয়—মানুহৰ সৌন্দৰ্য্যবোধক মই সদায় স্বাগতম জনাওঁ। কিছুমান পৰিষ্কাৰ আৰু সুন্দৰ কামৰ উৎস হ'ল এটা পৰিষ্কাৰ আৰু সুন্দৰ মন—যিটো প্ৰকাশ পায় এজন মানুহৰ চাল-চলন আৰু সাজপাৰেৰে। অৰ্ণৱে প্ৰাক্-বিশ্ববিদ্যালয় পৰীক্ষাৰ পাছতেই যেতিয়া স্থানীয় স্কুলখনতে শিক্ষকতা কৰাৰ হেঁপাহৰ কথা অনুসূয়াক জনাইছিল—তেতিয়াই তাই অৰ্ণৱক পুনৰ একেই আৰাৰ কথাই সোঁৱৰাই দিছিল। অৰ্ণৱক মুঠ ভৎসনাও কৰিছিল—ডেকাল'ৰাৰ ষ্টেমিনা নথকাটো ভালৰ লক্ষণ নহয়।

তথাপিহেঁতেন অৰ্ণৱ বৰুৱাৰ মনলৈ দেখোন ষ্টেমিনা নাছিল। সঁচা কথা—অনুসূয়াৰ প্ৰতি দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতি লঙ্ঘন নকৰাকৈয়ে অৰ্ণৱ বৰুৱাই মেডিকেল পঢ়িবলৈ আহিল। কিন্তু অৰ্ণৱ বৰুৱাৰ চাতক-কণীয় মনটো পৰিতৃপ্ত নহ'ল। অৰ্ণৱে নিজকে চিকিৎসা-বিজ্ঞানৰ বাবে উপযুক্ত কৰি তুলিব নোৱাৰিলে। মেডিকেল কলেজৰ অন্যান্য ছাত্ৰসকলৰ দৰে অৰ্ণৱ ব্যৱসায়িক জীৱনৰ চৌত বিলীন হৈ যাব নোৱাৰিলে। অৰ্ণৱৰ চিন্তা-চৰ্চাবোৰ অন্যান্য ল'ৰাতকৈ বেলেগ বাবে সি অকলশৰে ফুৰিবলৈ ধৰিলে। অলপ ল'ৰাই আমোদ-প্ৰমোদ কৰা সময়খিনিত সি বিভিন্ন কিতাপৰ মাজত ডুবি থাকিবলৈ ললে। তাৰ অকলশবীয়া স্বভাৱটোৰ বাবে বন্ধুবৰ্গই তাক ছল পালেই ঠাট্টা-মস্কৰা কৰি জোকায়।

বজাৰ কৰি আহি অৰ্ণৱে হাত-ভৰি ধুই পঢ়া টেবুলৰ ওচৰত বহি অনুসূয়ালৈ চিঠি এখন লিখাৰ কথা ভাবিলে। অনুসূয়ালৈ বহুত দিনেই লিখা নাই। এইবাৰ সি তাইক জনাই দিব—“অনুসূয়া, তুমি বিচৰা অৰ্ণৱ বৰুৱাটো মই নহয়। মই অলপ এক অৰ্ণৱ বৰুৱা যিজন তোমাৰ ভাবৰ ৰূপকেৰে সৃষ্টি নহয়। বুজিছা অনুসূয়া, তোমাক লৈ মই মোৰ যুগ্ম-জীৱন বচনা কৰিব নোৱাৰিম। কাৰণ তুমি

গতানু-গতিকতাৰ আলম লৈ জীৱনৰ বিষয়ে যিটো ধাৰণা কৰি লৈছা—সেইটোৰ সৈতে মই একমত হব নোৱাৰোঁ। এখন গাড়ী, এটা জাকজমক ঘৰ আৰু বহুতো কিবাকিবিৰে আজিৰ সমাজত তুমি যিখন আসন বিচাৰিছা সেইখন মোৰ বাবে নহয়। সেইখন আসন মই কোনোদিনেই গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰিম। কাৰণ মই যিটো পৰিয়ালত জন্ম হলোঁ, তাত সেই শিক্ষা নেপালোঁ। তোমাৰ মনটো যিটো জীৱন-বোধৰ পৰিচায়ক—মই তাৰ পৰিপন্থী। বুজিছা, জীৱনটোক মই তোমাৰযোৰ চকুৰে চাব কাহানিও নোৱাৰিম। মোৰ মতে ই এটা বেচ্। আমি বহুত দৌৰি এঠাইত কেম্প কৰি থব লাগিব য'ৰপৰা আমাৰ সন্তান-সন্ততিবোৰে পুনৰ বেচত যোগ দিব পাৰে। কিন্তু তোমাক বিয়া কৰালে আমাৰ যি সন্তান হব—সি তোমাৰ জীৱন-বোধেৰে পুষ্ট হব। তাক জন্ম নিদিয়াটোৱেই এখন সমাজৰ বাবে মংগলজনক।”

কাগজ এখনত চিঠিৰ আকাৰেৰে লিখি যোৱা কথাখিনি সি পিছমুহূৰ্ত্ততে ফালি পেলালে। তাৰ মনত সত্য বুলি ভাব হোৱা কথাবোৰ সি অনুসূয়াক জনাব নোৱাৰে। কিবা এটাই যেন বাধা দিয়ে, কিন্তু মিছা কথা কিছুমান বঙীন কৰি সজাই শ্ৰুতিমধুৰ কৰি জনোৱাটোহে সহজ। কিন্তু সি জানো নিজকে ফাঁকি দিয়া নাই? কটন কলেজত পঢ়োতে বৰা ছাৰে কৈছিল মানুহে চিন্তাৰ স্বাধীনতাক কৰ্মময় জীৱনত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰিলেহে প্ৰকৃত মানুহ হব পাৰি। তোমাৰ মনে যি কৰিবলৈ বিচাৰে, তুমি যিটো সত্য বা সৎ বুলি ভাবা, সেইটো কেতিয়াও দমাই নথবা, দেখিবা সি তোমাক এদিন প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। ‘সত্য’ শব্দটো সংস্কৃতৰ ‘অস’ ধাতুৰপৰা উৎপত্তি, অৰ্থাৎ যি আছে সি। গতিকে থকাটোক অস্বীকাৰ কৰি অসত্যক প্ৰশ্ৰয় দিয়া মানুহ পশুৰ দৰে। —তেনেহলে সি কিয় নিজৰ মনত উদয় হোৱা সঁচা কথাখিনি এজনী সামান্য ছোৱালীক জনাই দিব নোৱাৰে?

টক্, টক্, টক্.....

“ইয়েছ, প্লিজ গোট ইন্।”

“কি কৰিছা অৰ্ণৱ? চিনেমা-তিনেমা চাবলৈ যোৱা নাই?”

“মইতো চিনেমা নেচাওঁৱেই।”

“তথাপি তো—এই বৰিঙু সময়খিনিত চিনেমা নেচাই কি কৰিবা?”

আজিতো শনিবাৰ—চিঠি লিখিছিল নেকি?”

“নাই, এনেয়েহে কিবা এটা ভাৱি আছোঁ।”

“বুজিছা, আজি এটা বৰ দুখ পালোঁ।”

“ক’ত?”

“ৱাৰ্ডত। সেইযে বিছনম্বৰ বেডৰ পেচেণ্টজন তুমি পৰহি চাইছিলিয়ে—আজি মৰিল।”

“মৰিল?”

“এবা, আবেলিতে মৰিল।”

“মানুহটোৰ অপাৰেচন হৈ গৈছিল নহয়?”

“অপাৰেচন হৈ গৈছিল—গেষ্ট্ৰেক্টমি। দৰৱ কিনিবলৈ একেবাৰে পইচা নাছিল। মানুহটো আছিল কাঠমিস্ত্ৰী। খোৱাৰ ইবেণ্ডলাবিটিৰ বাবেই গেষ্ট্ৰিক আলচাৰ আৰম্ভ হৈ বহুদিন বিনা চিকিৎসাই ঘৰতে থাকিল। ইয়ালৈ আহিছিল সম্পত্তিৰ নামত থকা বাৰীখন বিক্ৰী কৰি। কিন্তু সেই কেইটা টকাৰে বৰহোলাৰপৰা এইখিনি পাই ডাক্তৰক দেখুৱাওঁতেই শেষ। ...কাক দোষ দিবা অৰ্ণৱ, তাৰ ভাগ্যৰেই দোষ। এখন সংসাৰ মেইনটেইন কৰিছিল কাঠমিস্ত্ৰী কৰিয়ে।” ক্ষন্তেক বৈ ডাঃ সুনীলআকাশ শইকীয়াই আকৌ ক’লে, “বুজিছা অৰ্ণৱ, আজি ডাঙৰ হোৱাৰ বেদনাখনি সম্পূৰ্ণকৈ অনুভৱ কৰিলোঁ। আমাৰ দৰে অক্ষম মানুহবোৰ ডাক্তৰ হবলৈ আহি পৰোপকাৰ কৰাতকৈ নিজে অসহায় হোৱাটোহে স্বাভাৱিক।”

“আমি কিছুমান চাবি দিয়া যন্ত্ৰৰ দৰে হোৱা নাই জানো? এটা বিকল ডাঙৰ যন্ত্ৰৰ অনুৰূপে নিৰ্মিত সৰু যন্ত্ৰবোৰেৰে সমাজৰ কিবা

কামত আহে জানো? নিজস্বতাৰ অবিহনে আমাক চলিবলৈ আৰু কাম কৰিবলৈ শিকোৱা হৈছে। কিন্তু সেইয়া জানো উচিত হৈছে? চাওকচোন, সেই মানুহজনৰ জীৱনৰ শেষ ইচ্ছাটোৰপৰাও আমি তেওঁক বঞ্চিত কৰা নাইনে?”

“এবা, তেওঁক যদি অপাৰেচন কৰা নহ’লহেঁতেন, তেওঁ নিশ্চয় নিজৰ পত্নী আৰু সন্তানৰ চকুৰ আগতে চকু মুদিব পাৰিলেহেঁতেন। কিন্তু সেইটো তুমি কেতিয়াও কব নোৱাৰা। তাকে ক’লে তুমি সমাজ ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে যোৱা হব।” অৰ্ণৱৰ সেমেকা চকুহালত ডাঃ সুনীলআকাশ শইকীয়াৰ চকু পৰাত পুনৰ নমাই আনিলে—“সেইবোৰ ভাবি আৰু লাভ নাই। আচ্ছা, ঘৰলৈ কাহানিকৈ যাবা?”

“ঘৰলৈ গৈনো কি কৰিমগৈ সুনীলদা? অৱশ্যে মাৰ অশুখ বুলি চিঠি এখন পাইছোঁ।”

“তেন্তে কিয় নোযোৱা? কিয়, তোমাৰ মাৰাই জানো বিহু বুলি তোমালৈ বাট চাই নেথাকে?”

“থাকে, কিন্তু তাতো মই কিবা এটা বিচাৰি নেপাওঁ। বিহুত মাকে পুতেকলৈ বাট চাই থকাটোত একো নতুনত্ব নাই—বৰং ই ভুলৰ পৰিচায়কহে। নীৰদ চি. চৌধাৰীৰযে—‘টু লিভ অৱ নট টু লিভ’ কিতাপখনত লিখিছে ‘পেৰণ্টেল ট্ৰিবিউট’ৰ কথা.....।”

“কিয় কৈছা তেনেকৈ অৰ্ণৱ? তুমি নেজানা নেকি যে পৃথিৱীৰ সত্যসমূহৰ ভিতৰত অপত্য স্নেহো অন্ততম যাৰ তুলনা এজন লেখকৰ লেখনাৰ লগত তুলনা নহয়।”

“কিন্তু সকলোৰে বাবে অপত্য স্নেহৰ মূল্য নাই। যেনেকৈ আজি ঢুকুৱা বেমাৰীজনৰ সন্তানৰ বাবে নাই। অপত্য স্নেহ হ’ল এক শুকান পুতৌ যাৰপৰা আমিবোৰ জীৱনটোৰ বাবে অসহায় হৈ পৰোঁ। —এই বিহু-সংক্ৰান্তিবোৰত যদি মানুহবোৰ সেই শুকান পুতৌৰ বাবে দৌৰি নগৈ সেই সময়খিনি সামাজিক কামত খটালেহেঁতেন!”

“কিন্তু অৰ্ণৱ,—এটা পৰিয়াল বাদ দিয়েই এখন সমাজ হব নোৱাৰে,

সেইটো নেজানা নেকি? যিটো পৰিয়ালত তুমি জন্ম হৈছা, সেইটোৰ প্ৰতি তোমাৰ দায়িত্ব আৰু কৰ্তব্য আছে।”

“পৰিয়ালৰ দায়িত্ব তেনেকৈ পালন কৰাতো নহয়। কেৱল নিজৰ পৰিয়ালৰ দায়িত্ববোধত মন্ত লোকক মই ঘৃণা কৰোঁ।”

“তোমাৰ এই প্ৰিন্সিপাল যেতিয়া ভুল বুলি বুজি পাবা তেতিয়া তোমাৰ আৰু কৰিবলৈ একো নেথাকিব”—সুনীলে অলপ জোৰকৈয়ে ক’লে—“মই আহোঁ অৰ্ণৱ।”

বাছৰপৰা নামিয়েই অৰ্ণৱে তিনি আলিটোত এবাৰ ইফালে-সিফালে চালে—কোনোবা চিনাকি মানুহ অথবা ঘৰৰে কাবোবাক পায় নেকি। নাই, কাকো নেপালে। ‘দত্ত ছুইটছ’ৰ আগত প্ৰতি সন্ধিয়াই জুম পতা সেই নিৰ্দিষ্ট ডেকা কেইটাৰ জুমটো তেতিয়াও আছিল। কোনোবা এটাৰ বসিক কথাত গোটেইজাকে প্ৰাণ খুলি হাঁহিছে। অৰ্ণৱে জুমটোৰ ফালে এবাৰ চকু ফুৰালে। ছটামান ল’ৰাৰ চকুৱে চকুৱে পৰাত সি অন্তফালে চালে। কোনেও কাকো মাতবোল কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ নকৰিলে। এই বাৰ সি ত্ৰীককেছটো হাতত লৈ সিহঁতৰ ঘৰৰ ফালে যোৱা বাস্তাটোত উঠিলহি।

তেতিয়া বাতি আঁঠ বাজিছিল। বাস্তাৰ কাষৰ দোকানবোৰৰ ছৰাববোৰ জাপ গৈছিল। বাস্তাত একাৰ ভালকৈ পৰিছিল। তিনি বছৰ মানৰ আগতে কৰৈগুৰিৰ বাস্তাত ষ্ট্ৰীট লাইটৰ নামত অ’ত-ত’ত এটা বাৰ আছিল। পাছত টাউন কমিটিয়ে ইলেকট্ৰিচিটি ব’ৰ্ডক পেমেণ্ট নকৰাত ষ্ট্ৰীট লাইট বন্ধ কৰি দিলে। ইতিমধ্যে এবছৰৰ অগা-পিছাকৈ লোকসভা আৰু বিধানসভাৰ ইলেকশ্বন দুটা পাৰ হৈ গৈছে। লোকসভালৈ আঠজন আৰু বিধানসভাৰ বাবে তেৰজন প্ৰতিদ্বন্দ্বী নামিছিল। পূৰ্বৱৰ্তী সদস্য দুজনেই পুনৰ নিৰ্বাচিত হৈছে। অঞ্চলটোৰ উন্নতিৰ নামত মাথোন কলেজখনৰ বিল্ডিং এটা নতুনকৈ হৈছে। তাৰপৰা অৱশ্যে ৰাজনৈতিক নেতাজনৰ কাম হৈছে। কলেজৰ ল’ৰাবোৰে ইলেকশ্বনত তেওঁৰ হৈ দিনে-ৰাতিয়ে খাটে। বাগানত

মদ বিলোৱাৰপৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰতিপক্ষৰ মুখীয়াল মানুহ কেইজনক বাস্তাই-ঘাটে ধৰি মাৰপিট কৰালৈকে কামবোৰ কৰে কলেজৰ ল’ৰাবোৰেই। তদুপৰি এই এম-এল-এ জন আছিল এসময়ৰ কলেজৰ প্ৰিন্সিপাল। কলেজখনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা হিচাপে তেওঁৰ যথেষ্ট নামো আছে। এখন সমাজত তেওঁ দেৱতাৰ আসন অধিকাৰ কৰে, কিন্তু সংখ্যালঘিষ্ঠ এটা চামে তেওঁক ভাল নেপায়। তেওঁলোকৰ মতে এম-এল-এ চাহাবে কংগ্ৰেছী সাজ পৰিধান কৰিলেও তেওঁ কাহানিও দেশৰ হকে সংগ্ৰাম কৰি জেল খটা নাছিল। স্বাধীনতাৰ পিছমুহূৰ্ত্তে তেওঁ তেল মালিছ কৰি কংগ্ৰেছৰ সভ্য হৈছে। কলেজৰ বিল্ডিং সজাৰ নামত বাইজৰ বৰঙণি তুলি নিজৰ এটা আৰ-চি-চি বিল্ডিং সজাৰ পাছতহে কলেজৰ এতিয়াৰ ভগা ঘৰটো সাজিছিল। অৰ্ণৱে এইবোৰ কথাৰ সঁচা-মিছা ভু নেপায়। লৈয়ো লাভ নাই। কিন্তু এটা কথা সি দাদাকৰ বন্ধু ভূপেন কোঁৱৰৰপৰা শুনিছিল যিটো সি মানিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

ভূপেনে ফিজিক্সত এম-এছ-চি পাছ কৰি তেতিয়া ঘৰতে বহি আছিল। এদিন হঠাতে প্ৰিন্সিপালে তাক ঘৰলৈ মাতি পঠালে। এটা বছৰৰ আগতে কলেজত প্ৰথমবাৰৰ বাবে বিজ্ঞান শাখাটো খুলিছে। গতিকে ভূপেনেও এটা বিশেষ আশাবে প্ৰিন্সিপালৰ ঘৰ ওলালগৈ। ভূপেনক আদৰ-সাদৰকৈ বহুৱাই প্ৰিন্সিপালে তাৰ কিবা সংস্থান হৈছে নেকি সুধিলে। ভূপেনে একো নাই হোৱা বুলি কোৱাত প্ৰিন্সিপালে বৰ দুখ প্ৰকাশ কৰিলে আৰু ইমান দিনে তেওঁক খবৰ নিদিয়াৰ বাবে ভূপেনক দুখিলে। ভূপেনে যেতিয়া ক’লে যোৱা বছৰ ফিজিক্সৰ পোষ্টটোৰ বাবে সিয়েই প্ৰথমে দৰ্খাস্তখন দিছিল, তেতিয়া প্ৰিন্সিপালে কেৰাণীৰ গাত দোষ দি হেৰোৱা বুলি ক’লে। তথাপি অহাবছৰ ষ্টুডেণ্টৰ সংখ্যা বাঢ়িলে এটা নতুন পোষ্ট ক্ৰিয়েট কৰি ভূপেনক তেওঁৰ কলেজতে লব বুলি ক’লে। অৱশ্যে প্ৰথমে দৰ্মহাহে চাৰিশৰ বেছি দিব নোৱাৰিব। হওক, কিনো কথাটো। কিন্তু

ভূপেনৰ দৰে মেধাবী ছাত্ৰ এজনৰ সেৱাৰ অপচয় হোৱাটো তেওঁ সহ কৰিব নোৱাৰে। সম্ভৱ জলযোগৰ পাছত প্ৰিন্সিপালে ভূপেনক আচল কথাটো ব্যক্ত কৰিলে।

তেওঁৰেই ডাঙৰ পুতেক যি চতুৰ্থবাৰ মেট্ৰিক পাছ কৰি এইবাৰ বিজ্ঞান শাখাত পি-ইউ দিবলৈ লৈছে, তাক অলপ চাই দিব লাগে। তাৰ বাবে অৱশ্যে ভাল পাৰিশ্ৰমিক এটা দিব। অৱশ্যে এতিয়া আৰু চোৱাৰ সময় নায়েই যিহেতু পৰহিৰপৰা পৰীক্ষা আৰম্ভ হলেই। গতিকে পৰীক্ষাতে চাই দিলেই হ'ল।

কথাটো বুজাব ভাবত যেতিয়া ভূপেনে প্ৰিন্সিপাললৈ চালে তেতিয়া প্ৰিন্সিপালে মিচিকিয়া হাঁহি এটাৰে আচল কথাটো বুজাই দিলে পৰীক্ষা আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে প্ৰিন্সিপালে অফিচৰপৰা বিয়েৰাৰ এটাৰ হতুৱাই প্ৰশ্নকাকত আৰু প্ৰশ্নোত্তৰৰ খালি বহী পঠাই দিব। নিৰ্দিষ্ট ঠাইত বহি ভূপেনে সেইবোৰ কৰি পঠাই দিব লাগিব বিয়েৰাৰটোৰ হাতত। বচ্, সিমানেই। ভূপেনে টভক মাৰি বহুত সময় একো নকৈ এবাৰ কৈ উঠিল: “ছাৰ পৰহিলৈ আকৌ মোৰ অন্য এটা ইণ্টাৰভিউৰ বাবেও যাবলগীয়া আছে—মই আহি ভাবি ৰাতিলৈহে কব পাৰিম।”

প্ৰিন্সিপালে আকৌ যেই গাভীৰ্যপূৰ্ণ মুখমণ্ডলত সুকোমল হাঁহিটো মাৰি ক'লে: “চাবা আকৌ, এনেই ইণ্টাৰভিউবোৰ দিও লাভ নাই। জানাই নহয়, আজিকালি বেक् নহলে... তুমি দেখোন নিজেই পাইছা। আচলতে কি জানা—পৰস্পৰে পৰস্পৰক কৰা সহায়টোৱেই হ'ল আটাইতকৈ ডাঙৰ সামাজিক লক্ষণ। তুমি মোক সহায় কৰিছা, মই তোমাক সহায় কৰিছোঁ—তাৰপৰা মোৰ আৰু তোমাৰেই লাভ নহয়—এখন সমাজৰো লাভ।”

ভূপেনে বিদায় ললে। অত্যাৱ ওচৰ নচপা ভূপেনে সেইদিনা প্ৰিন্সিপালৰ দৰে এজন মহৎ মানুহৰ মুখত তেনে এটা কুৎসিত প্ৰস্তাৱ শুনি নিজকে পাগল যেন লাগিছিল। প্ৰিন্সিপালক কৈ থৈ অহা

ইণ্টাৰভিউটোৰ কথাটোও আচলতে মিছা। এটা সামান্য মিছা কথাৰে এটা ডাঙৰ পাপৰপৰা সি বেহাই পাব খুজিছিল। কিন্তু, পিছমুহূৰ্ততে তাৰ নিষ্কৰ্মা জীৱনটোৰ আৰু ঘৰখনৰ সংকটজনক অনাহাৰী অৱস্থাৰ কথা ভাবি সি প্ৰিন্সিপালৰ প্ৰস্তাৱত মান্তি হবলৈ বাধ্য হ'ল। মানে সি পিছদিনাই প্ৰিন্সিপালক জনাই দিলেগৈ যে সি নেযায়।

অৰ্ণৱৰ মনটো এবোজা অসহ খঙেৰে ভৰি পৰিছিল। আন্ধাৰ বাস্তাৱটোত সি কেইবাবাৰো শিলগুটিত উজুটি খাইছিল। ব্ৰীফ-কেছটোৰ ওজনে তাৰ হাতখন ঠহঠহাই গৈছিল। তেৰটাকৈ মানুহ এম-এল-এৰ বাবে ইলেকচনত নামে অথচ সেই মানুহ কেইজনে এই ঠাইডোখৰৰ উন্নতিৰ বাবে এবাৰো নেভাবিলে। আৰু তাৰ দৰে হেজাৰ-বিজাৰ নিষ্ক্ৰিয় যুৱকে এই মানুহবোৰৰ পদসেৱা কৰি আহিছে। সিহঁত যেন স্পিং পকাই গতিশীল কৰি থোৱা শিশুৰ খেলনা কিছুমানহে।

কুকুৰক এবাৰ ঘৰচীয়া কৰি লোৱাৰ পাছত গিৰিহঁতে মাৰধৰ কৰিলেও সি ঘৰ এৰি নেযায়। সেইখন ঘৰৰে চোৰ খেদি—সেইজন গৃহস্থৰে উপকাৰ কৰে। সি ভাবিলে।

এন্ধাৰবোৰ বাটৰ ছয়োকাষে থকা জুপুৰিঘৰবোৰৰ বেৰ-চালৰ ফাঁকে ফাঁকে সোমাই পৰিছিল। অৰ্ণৱৰ মনটো ক্ৰমে গধুৰ হৈ আহিছিল। মাকৰ অসুখৰ বাতৰিটো নোপোৱা হলে সি হয়তো এইবাৰ বিহুত নাহিলেইহেঁতেন। তাৰ নিজৰ ওপজা ঠাইখন ক্ৰমে ক্ৰমে ঘূৰ্ণনীয় হৈ আহিছে। মানুহৰ ভণ্ডামি আৰু দৰিদ্ৰতাক সি কোনোৰকম সহ কৰিব নোৱাৰা হৈ পৰিছে। কুচক্ৰী দল এটা দিনে দিনে সজাগ হৈ ঠাইডোখৰক এক নৰককুণ্ডত পৰিণত কৰিছে। দৰিদ্ৰতাই এক শ্ৰেণী মানুহক দিনৰ পাছত দিন ধৰি গ্ৰাস কৰিব লাগিছে। শিক্ষিত যুৱক কেইটাও এক অন্ধকাৰ পথৰ পথিক হৈ নিচান-বিহীন ভৱিতব্যক আঁকোৱালি লৈছে।

কেঁকুৰিটো পাৰহৈ কেতিয়ানো পদূলিৰ মুখত থিয় হ'লহি অৰ্ণৱে ধৰিবই নোৱাৰিলে। লগে লগে তাৰ চিন্তাৰ স্মৃতিটোতে যতি পৰিল। জপনাখন খুলি চোতাল পায়েই দেখিলে ঘৰৰ ভিতৰখন একাৰ। বোধকৰো সকলোবোৰ শুইছে। দুৱাৰখনত ঢকা দুটামান মাৰি 'মা-মা'কৈ এক প্ৰকাৰ চিঞৰিয়েই দিলে। মাকে কেঁকাই-কেঁকাই উঠি আহি দুৱাৰখন খুলি দিলেহি।

অৰ্ণৱে ঘৰত এইবাৰ যথেষ্ট অশান্তি পালে। ডাঙৰ দাদাকৰ বিয়াৰ সময় প্ৰায় উকলি গৈছিল। উকা আৰু নিৰ্জন ঘৰখন তেতিয়া অধিকতৰ গম্ভীৰ আৰু বিবাদময় হৈ পৰিছিল। লগত লৈ যোৱা কিতাপ কেইখন পঢ়ি অৰ্ণৱে বিহুৰ বন্ধটো কটাই দিয়াৰ কথা ভাবিলে। বিহুৰ বাবে ওচৰ-চুবুৰীয়াবোৰৰপৰা ইতিমধ্যে বহুতো নিমন্ত্ৰণ পাইছিল। অৰ্ণৱ নিৰ্বিকাৰ হৈ ঘৰতে বহি ব'ল। অৱশেষত সৰু খুড়ীয়েকে তাক "গধূলিৰ সাজ ভাত আমাৰ তাতে খাবি" বুলি কৰা নিমন্ত্ৰণৰ উত্তৰত দেখেদেখকৈ উত্তৰ দিছিল—"খুড়ী, মগনীয়া এটা আহিলে তোমালোকৰ ঘৰৰপৰা সুদাহাতে ওলাই যাবলগা হয়, তেনেস্থলত মোলৈনো ওলাল ক'বপৰা? ব্যৱসায়িক খুড়াকৰ পত্নীহে! টপ্ কৰে উত্তৰ দিলে—"উৱা, তয়ো তেনেকৈহে কলি? সিদিনা খুড়াৰেও আহি মোকেহে দমদমাইছে বোলে সুদাহাতে মগনীয়া ঘূৰি যোৱা দেখিছে। ইফালে আকৌ মই এগাড়ী চাউল উলিয়াই কামকৰা ল'ৰা এটা বহুৱায়েই ৰাখিছো মগনীয়া সুধিবলৈ। মইনো বাক কেইফালে চকু দিওঁ?"

অৰ্ণৱে জানে খুড়াকে সুদাহাতে ঘূৰি যোৱা মগনীয়া দেখি কেতিয়াও খুড়ীয়েকক দমনদমায়। সেইটো খুড়ীয়েকৰ কোৱা কথাহে। সি জানে—খুড়ীয়েকৰ সেই মনটোও গঢ়ি উঠিছে একমাত্ৰ খুড়াকৰ ব্যৱসায়িক বুদ্ধিৰ ছাঁ লৈ। ককাই-ভাইৰ সম্বন্ধ নুবুজা খুড়াকে আকৌ মগনীয়াৰ বোহ বুজিব ক'বপৰা? খুড়াকৰ কথাটো ভাবিলেও তাৰ অশান্তি বাঢ়ি যায়।

দেউতাকে বাগানৰ চাকৰি এৰি দি গুছি অহাৰ পাছত সিহঁতৰ পৰিয়ালৰ আৰ্থিক অৱস্থা অতি শোচনীয় হৈ পৰিছিল। মাৰ্ক্সীয় দৰ্শনত অটল বিশ্বাসী দেউতাক হৰিবিপ্ৰ বৰুৱাই নিজৰ বাবে দহবিঘা মাটি ৰাখি আনবোৰ মাটিবাৰী গাঁৱৰ মাটিহীন লোকক দান কৰিছিল, কিন্তু তেওঁৰ বাগানৰ চাকৰি বেছিদিন নিটিকিল। ১৯৬২ চনত চীনা যুদ্ধৰ সপক্ষে মাত মতাৰ বাবে বাগানৰ মালিকে তেওঁক চাকৰি-পৰা বৰ্খাস্ত কৰে আৰু জেলত ৰখায়। তাৰ পাছৰপৰাই হৰিবিপ্ৰ বৰুৱাৰ অৱস্থা পৰি আহে। বৰুৱাৰ অৱস্থা আটাইতকৈ শোচনীয় হ'ল তেতিয়াহে যেতিয়া তেওঁ বম্বা ৰোগত আক্ৰান্ত হয়। বৰুৱাৰ বৰপুতেক সমুদ্ৰই সেইবাৰ মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিব, কিন্তু পৰীক্ষাৰ ফৰ্ম পূৰাবলৈকে বৰুৱাৰ দৰে দানী মানুহে টকা ত্ৰিশটাৰ যোগাৰ কৰিব নোৱাৰিলে। অৱশেষত নিজলৈ বুলি ৰখা মাটিৰ দুবিঘা মাটি বিক্ৰী কৰিহে বৰুৱাই নিজৰ চিকিৎসা আৰু সমুদ্ৰক পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ কৰাব পাৰিছিল। সেই দুবিঘা মাটি কিনি ললে খুড়াকেই।

সমুদ্ৰই মেট্ৰিকুলেচন পৰীক্ষাত অসমীয়াত সৰ্বোচ্চ নম্বৰ আৰু গণিতত লেটাৰ পাই প্ৰথম বিভাগত পাছ কৰিলে; কিন্তু সমুদ্ৰক পঢ়ুৱাবৰ বাবে দেউতাক হৈ পৰিল অক্ষম। স্থানীয় কলেজত তেতিয়াও বিজ্ঞান শাখাটো খোলাই নাছিল। সমুদ্ৰৰ ইচ্ছা আছিল ডাক্তৰী পঢ়াৰ; কিন্তু সমুদ্ৰই সেইবছৰ কলাশাখাতো নাম লগাব নোৱাৰিলে। এটা বছৰ ঘৰতে বহি থকাৰ পাছত সমুদ্ৰই টিউচন আৰু বজাৰ-সমাৰ কৰি কোনোৰকম কলেজত নাম লগোৱাৰ পইচাখিনি উলিয়াই দ্বিতীয় বছৰ কলাশাখাতে নাম লগালে। ইতিমধ্যে প্ৰাইমেৰী স্কুলৰ শিক্ষকৰ বাবেও আবেদন কৰি থলে। এদিন বিভাগীয় চাৰ ইন্সপেক্টৰজনক লগ ধৰি সকলোবিলাক কৈও আহিল। কিছুদিন ক্ৰান্ত যোগ দিবৰ বাবে সমুদ্ৰলৈ নিয়োগ-পত্ৰ আহিল। সমুদ্ৰই চাকৰিত যোগ দিলে। নাইট শ্বিফটত পঢ়াৰ ইচ্ছাৰে এদিন কলেজৰ প্ৰিন্সিপালৰ ওচৰলৈ গ'ল। সমুদ্ৰৰ শেষ ইচ্ছাকণো সমাধিস্থ কৰি প্ৰিন্সিপালে ক'লে—

“চাকৰি এটা পাইছা যেতিয়া কিয়নো পঢ়া হৈছে? বেছিকৈ পঢ়িলে আজিকালি চাকৰিৰ কাৰণে আকৌ বেছিকৈহি চিন্তা হয়। অন্তহাতেদি আকৌ পঢ়াত লাগিলে তোমাৰ খৰচ বঢ়াই লোৱাহে হব। দেউতাৰ অৱস্থা পৰি আহিছে, ঘৰখনৰ তদাৰক কৰিব লাগিব তুমিয়েই... আৰু শুনা, এই বয়সত দেউতাৰক সেই চিঞৰ চিঞৰি মিটিং-মাটাংবোৰ গাই ফুৰিবলৈ হাক দিবা।”

বেচেৰা সমুদ্ৰ ওঁঠ চেলেকি গুছি আহিল। পঢ়াৰ আশা সিমানতে জলাঞ্জলি দি ঘৰুৱা কামত মনোনিবেশ কৰিলে। লগে লগে স্কুলৰ চাকৰিও কৰি থাকিল।

এদিন বাস্তাতে পাই বাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যাপক প্ৰজ্ঞান শইকীয়াই সমুদ্ৰক সুধিলে: “কিহে সমুদ্ৰ, তুমি দেখোন কলেজলৈ যোৱা নাই—কিবা অসুখ নেকি?”

সমুদ্ৰই সকলোবিলাক বিৱৰি কোৱাৰ পাছত শইকীয়াৰ খঙে মূৰৰ চুলি পালেগৈ: “বদমাচ প্ৰিন্সিপালে অৱশেষত তোমাৰ ওপৰতো অত্যাচাৰ কৰিলে। মুখা খোল খাই যোৱাৰ ইমানেই যদি ভয়, সৎ হবলৈ চেষ্টা নকৰ কৈলৈ? ইমানবোৰেও তাৰ হেঁপাহ নপলালে। এটা মেধাৱী ল’ৰাক শিক্ষাৰপৰা বঞ্চিত কৰাৰ অধিকাৰ তেওঁ পালে ক’বপৰা? তুমি কালিকৈ কলেজত মোক লগ ধৰিবা—মই ঠিক কৰি দিম সকলো।”

শইকীয়া প্ৰফেছৰে প্ৰিন্সিপালক জোৰ কৰিয়ে সমুদ্ৰক নাইট শ্বিকটত পঢ়াৰ সুবিধা কৰি দিলে। সেইখিনি কৰোতেই প্ৰিন্সিপাল আৰু শইকীয়াৰ মাজত যথেষ্ট বাক-বিতণ্ডাৰ সৃষ্টি হৈছিল। প্ৰিন্সিপালে কেইবাটাও মিছা কথা কৈছিল। এদিন পুনৰ অৰ্ণৱক লগ পাই শইকীয়াই প্ৰিন্সিপালৰ মনোভাৱ ব্যক্ত কৰিলে। শাসনাধিস্থ ৰাজনৈতিক দলৰ সক্ৰিয় সদস্য প্ৰিন্সিপাল শান্তনু হাজৰিকাই মাৰ্ক্সবাদী মানুহ এজনৰ মেধাৱী সন্তানক উচ্চশিক্ষিত হোৱাটো নিবিচাৰে। কাৰণ তেনে কৰিলে তেওঁৰ ভণ্ডামি আৰু স্বাৰ্থনীতিৰ

মৃত্যু হব। এইটো অঞ্চলত তেওঁৰ একছত্ৰী ক্ষমতা বিলুপ্ত হব। প্ৰিন্সিপালে কেনেকৈ কলেজৰ কন্ট্ৰাকচনৰ বাবে অহা টকা, ছাত্ৰৰ স্কলাৰশ্বিপৰ টকা কেবাগীৰ লগত যুক্ত হৈ আত্মসাৎ কৰে তাৰ এটা আভাস শইকীয়াই সমুদ্ৰৰ আগত দাঙি ধৰিলে।

গতানুগতিকতাৰ আশ্ৰয় লৈয়ে সমুদ্ৰৰ জীৱনৰ বাটত কেইবাখোজো আগুৱাই দিলে। দেউতাক পুনৰ সুস্থ হৈ পাৰ্টিৰ সংগঠনৰ কামত লাগিল। সমুদ্ৰই স্কুল আৰু কলেজত ব্যস্ত হৈ কটালে দুটা বছৰ। পৰিয়ালৰ আৰ্থিক দিশটো এই কেইদিন কিছু ভালৈয়েই চলি গ’ল। আই-এ পৰীক্ষাত সমুদ্ৰই পুনৰ প্ৰথম বিভাগ পালে। পুনৰ কৰৈগুৰি কলেজতে বি-এ মহলাৰ নৈশ শাখাত নাম লিখালে। এই সময়তে সমুদ্ৰৰ জীৱনলৈ এক অভিনৱ প্ৰস্তাৱনাই ভূমুকি মাৰিলে। গাঁৱৰ মূৰৰ মোহন বৰুৱা নামৰ ব্যৱসায়ীজনে কেইবাজনো চুবুৰীয়াৰ হতুৱাই হৰিবিপ্ৰ বৰুৱালৈ এটা প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ালে। সমুদ্ৰই চহৰলৈ গৈ অনাৰ্ছ লৈ পঢ়ক, তাৰ বাবে মোহন বৰুৱাই খৰচ বহন কৰিব। চাকৰিৰ সুবিধাও বৰুৱায়েই কৰি দিব; কিন্তু বৰুৱাৰ বৰ জীয়েকক সমুদ্ৰই বিয়া কৰাব লাগিব।

প্ৰস্তাৱটোত এক প্ৰকাৰ চক খাই উঠিল সমুদ্ৰ। পুতেকৰ একো প্ৰস্তাৱলৈ বাট নেচাই হৰিবিপ্ৰ বৰুৱাই খাটাং উত্তৰ দি দিলে—“মোৰ ল’ৰাক চাকৰি বা ধনীৰ ঘৰৰ ছোৱালীৰ বাবে পঢ়ুওৱা নাই।” Franklin-য়ে কৈছিল, “Ere you consult fancy consult your purse.”

কলেজখনৰ ইতিমধ্যে বহুত উন্নতি হ’ল। নতুন নতুন কেইবাটাও বিন্ডিং উঠিল। ছাত্ৰৰ সংখ্যা বাঢ়িল, লেকচাৰৰ সংখ্যা বাঢ়িল। কলেজলৈ সোমাই যোৱা বাস্তাৱটোত পুনৰ এচাম ইটা পৰিল।

হাজৰিকা প্ৰিন্সিপালে গাড়ী ললে। দত্ত প্ৰফেছৰে স্কুটাৰ ললে। ভূগোল আৰু অৰ্থনীতিৰ দুটা নতুন বিভাগ খোলা হ'ল। কাৰণ প্ৰিন্সিপালৰ ভতিজাকে সেইবাৰ অৰ্থনীতিত আৰু গভৰ্ণি বডিৰ প্ৰেছিডেণ্টৰ পুতেকে ভূগোলত এম-এ পাছ কৰি আহিছিল। কলেজৰ অফিচত এজনৰ ঠাইত এতিয়া তিনিজন কেবাগী হ'ল। কলেজলৈ সোমাই যোৱা লুঙলুঙীয়া বাস্তাটোৱেদি সুবসুৰকৈ আহি ক্লাছ কৰি গুছি যোৱা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সলনি এতিয়া ল'ৰা-ছোৱালীয়ে যোৱা পাতি হাঁহিৰে বাস্তাটো মুখৰিত কৰি কলেজলৈ অহা-যোৱা কৰা হ'ল। তামোল-পাণ আৰু ভজা শুকান বুট বেচা হবিবুৰৰ দোকানখনৰ কিছু উন্নতি হ'ল। চিগাৰেট হোপা এদল ছাত্ৰই প্ৰায়েই তাত থিয় দি থকা হ'ল। আৰু বহুতো.....

সমুদ্ৰ বি-এ পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হ'ল। পাৰিবাৰিক অশান্তি আৰু অসুস্থতাৰ বাবে পৰীক্ষা সিমান ভাল নহ'ল যদিও সি ডিষ্টিন্‌চন পালে। হেড্ কেবাগীজনে সমুদ্ৰই মাৰ্কচিট আনিবলৈ যাওঁতে এখন ডাঙৰ বহীত তাৰ হতুৱাই চহী কৰাই ললে। কেইদিনমানৰ পাছতে অভিজিত নামৰ লগৰ ল'ৰাটোৱে এদিন সমুদ্ৰক সুধিলে সমুদ্ৰই কেনেকৈ নাইট শ্বিফ্টত পঢ়িও স্কলাৰশ্বিপটো পালে। অৱশ্যে পোৱা বাবে সি ভালেই পাইছে। সমুদ্ৰ অবাক হ'ল—সি তো কেতিয়াও স্কলাৰশ্বিপ পোৱা নাই। কলেজত গৈ খবৰ কৰিলত কেবাগীজনে হাঁহি হাঁহি ভৎসনাৰ সুৰত উত্তৰ দিলে—“কৰৈগুৰি কলেজৰপৰা বি-এ পাছ কৰল তুমিহে কৰা নাই।” সমুদ্ৰ লাজ-অপমানত জৰ্জৰিত হৈ গুছি আহিল।

সমুদ্ৰক পঢ়ুৱা শিক্ষক এজনেই ইতিমধ্যে এখন নতুন হাইস্কুল প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। শিক্ষকজনে তাক এদিন জোৰ কৰিয়েই তেওঁৰ স্কুলত যোগ দিবলৈ ক'লে। প্ৰাইভেট স্কুলখনত প্ৰাইমেৰী স্কুলতকৈ দৰ্মহা যদিও কম পাব তথাপি সি শিক্ষাগুৰুৰ কথা পেলাব নোৱাৰি প্ৰাইমেৰী স্কুলৰ চাকৰি বাদ দি হাইস্কুলখনত যোগ দিলেগৈ।

হাইস্কুলত শিক্ষকতা কৰিবলৈ লৈয়েই সমুদ্ৰৰ এটা নতুন জীৱনত প্ৰৱেশ কৰা যেন লাগিল। ছাত্ৰবোৰ উচ্ছৃঙ্খল—প্ৰায়বোৰ ছাত্ৰই অন্যান্য হাইস্কুলত ফেইল কৰি অহা। শ্ৰেণীত হেজাৰ বাৰ চিঞৰি চিঞৰি বুজালেও সিহঁতে একো বুজুজে। অৱশ্যে সমুদ্ৰক এটা কথাই বৰ সন্তুষ্টি দিলে। ল'ৰাবোৰে তাক শ্ৰদ্ধা আৰু সমীহ কৰি চলে। সমুদ্ৰই এদিন প্ৰধান শিক্ষক আৰু প্ৰতিষ্ঠাতা আলোক গগৈক ল'ৰাবোৰৰ মূঢ়তাৰ বিষয়ে ক'লে। কাৰণ এইবোৰ ল'ৰাকে পঢ়ুৱাবলৈ মাতি অনা বাবে সমুদ্ৰৰ মনে মনে গগৈ ছাবলৈ খঙো উঠিছিল। সেইদিনা গগৈ ছাৰে সমুদ্ৰক বহুতো কথা ক'লে, “কিছুমান চোকা অথবা শিক্ষিত ল'ৰাক শিক্ষাদান কৰাতকৈ অশিক্ষিত ল'ৰাবোৰক জ্ঞানৰ আভাস দিয়াত শিক্ষাদানৰ সাৰ্থকতা বেছি। আমি়েই যদি অৱহেলা কৰোঁ, এইচাম নাগৰিকৰপৰা আমাৰ দেশে ভৱিষ্যতে কি বিচাৰিব পাৰে? নেলাগে দিয়াচোন, সিহঁতৰ নিজৰ জীৱনৰ কথাকে ভাবাচোন, এই সামান্য শিক্ষাকণ নোহোৱাকৈয়ে সিহঁতে জানো সাংসাৰিক জীৱন অতিবাহিত কৰিব পাৰিব? এটা সময়ত বিকলাংগ হৈ পৰা গৰুক যেনেকৈ গিৰিহঁতে নিজৰ প্ৰতিপালনৰপৰা বঞ্চিত কৰে ঠিক তেনেকৈ কোনোবা নৰককুণ্ডত পচি থাকিব। গতিকে এই সামান্য শিক্ষাকণৰপৰা সিহঁতক বঞ্চিত কৰা মানে জানো কিছুমান লোকক মাতাল আৰু জুৱাচোৰ হবলৈ এৰি দিয়া নহয়।”

গগৈ ছাৰৰ যুক্তিক সমুদ্ৰই শ্ৰদ্ধাৰে সমৰ্থন কৰিলে। সমুদ্ৰই আজিকালি অধিক কষ্ট কৰিবলগা হ'ল। স্কুলৰপৰা পোৱা বাচি টকাৰে পাৰিবাৰিক ব্যয় কোনবকম মিলাব নোৱাৰে। ঘৰত বাকী থকা মাটি কেইডৰাত দুটাকৈ খেতি কৰিলে, বাৰোতো শাক-পাচলি কৰি দুপইচা অৰ্জন কৰিবলৈ ধৰিলে। ইফালে ডাঙৰ ভায়েক ভবেনেও এইবাৰ মেট্ৰিক দিব।

দিনবোৰ অতিবাহিত হ'ল। এদিন আলোক গগৈয়ে এটা নতুন কথা সমুদ্ৰক ক'লে। সমুদ্ৰক এম-এ পঢ়িবলৈ যাবলৈ ক'লে। গগৈৰ

নিজৰ তিনিশ টকা সাঁচি থোৱা আছে, তাকে দিব। সগুহতে সি নাম লগাই পঢ়া আৰম্ভ কৰক—সি স্কলৰশ্বিপতো পাবই। পইচাখিনি সি গগৈক ঘূৰাই দিব নালাগে বৰং স্কলত কাম কৰি দিব লাগিব। প্ৰস্তাৱটো শুনি সমুদ্ৰ পুলকিত হৈ পৰিল। গগৈ ছাৰৰ কথাখিনি দেউতাকক কোৱাত দেউতাকেও সন্মতি প্ৰকাশ কৰিলে।

নতুন আশা আৰু গভীৰ প্ৰতিশ্ৰুতিৰে সমুদ্ৰ এদিন গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়লৈ বুলি বাওনা হ'ল। অসমীয়া বিষয়ত নাম লিখি অত্যন্ত কষ্টেৰে সমুদ্ৰই এটা বছৰ অতিবাহিত কৰিলে। মাজতে ছুবাৰ তালৈ পঞ্চাছ টকাকৈ গগৈ ছাৰে পঠালে। দেউতাকেও মাটি বন্ধক দি প্ৰতিমাহে কিছুটকা পঠাই থাকিল। প্ৰিভিয়াছ পৰীক্ষা দি সমুদ্ৰ ঘৰলৈ উভতিল। ঘৰৰ অৱস্থা অতি শোচনীয় হ'ল। ভবেনে সেইবাৰ মেট্ৰিক ফেইল কৰিলে। মাজুভায়েক তৰুণেও সেইবাৰ মেট্ৰিক দিব। সি ঘৰখনৰ একান্ত প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিল। প্ৰিভিয়াছত ভাল নম্বৰ পায়েই পাছ কৰিলে যদিও সি দ্বিতীয় বছৰ বিশ্ববিদ্যালয়লৈ যাব নোৱাৰিলে। স্কল আৰু ঘৰুৱা কামত দিনৰ পিছত দিন অতিবাহিত হ'ল। তৰুণে ভালকৈয়ে মেট্ৰিক পাছ কৰিলে। সি কলেজত নাম লগালে। ভবেন ইতিমধ্যে ঘৰুৱা কামত লাগিছিল।

ছুটা বছৰৰ পাছত সমুদ্ৰ আকৌ বিশ্ববিদ্যালয়লৈ ওলাল। সৰু ভায়েক অৰ্ণৱ তেতিয়া ক্লাছ নাইনত। বিশ্ববিদ্যালয়ত তিনিমাহ গৈছে। ভালকৈ পঢ়াত মন দিবই পৰা নাই। গগৈ ছাৰে নিজৰ অসুখৰ খবৰ লিখি কেইবাখনো চিঠি দিলে। তাৰ বাবে তাক চিন্তা কৰিবলৈ মানা কৰিলে। গগৈ ছাৰে লিখিলে তেওঁৰ দেহমন একেবাৰে ভাগি পৰিছে। মাথোন সমুদ্ৰই এম-এটো পাছ কৰি স্কলৰ দায়িত্ব লোৱালৈহে বৈ আছে।

বেছিদিন যাবলৈ নেপালেই। স্কলৰ মেনেজিং কমিটিৰ ছেক্ৰেটাৰী পঞ্চায়তৰ সভাপতি দুৰ্লভ কোঁৱৰৰপৰা এখন চিঠি পালে—হেডমাষ্টাৰে

স্বাস্থ্যৰ অৱনতিৰ বাবে স্কলৰপৰা অৱসৰ লৈছে, সমুদ্ৰ গৈ স্কলৰ দায়িত্ব লব লাগে।

সমুদ্ৰ পুনৰ ঘৰলৈ উলটিল। ঘৰত আহি গম পালে যে দুদিনৰ আগতে গগৈ ছাৰ ঢুকাল কেন্সাৰ হৈ। স্কলখনৰ সমস্ত দায়িত্ব তাৰ ওপৰতেই পৰিল। প্ৰাত্যহিক ঘৰুৱা চিন্তা, স্কলৰ দায়িত্বই সমুদ্ৰক কেইটামান মাহৰ ভিতৰতে কেইবাবছৰৰো বুঢ়া কৰিলে। পুৱাতে উঠি খেতিবাতিত লগা, তাৰ পাছত স্কললৈ গৈ গধূলি সোমোৱাহি আৰু ভাগৰত সোনকালে পাটিত পৰাটোৱেই সমুদ্ৰৰ একমাত্ৰ দৌনক জীৱন হৈ পৰিল। দ্বিতীয়বাৰ এম-এ পঢ়াৰ কথা সমুদ্ৰই আৰু ভাবিবৰ অৱকাশেই নাপালে।

বাস্তাৰ বুকুৰে গাড়ীবোৰ চুঁচৰি যোৱাদি দিনবোৰ পাৰহৈ গ'ল। সমুদ্ৰৰ লগৰ ব্ৰজেন, মোহন, জগতহঁতে এম-এ পাছ কৰি আহি স্থানীয় কলেজত শিক্ষক হ'লহি। চাদেক-অমৃত ইঞ্জিনিয়াৰ হ'ল। হাইস্কুলত পঢ়োঁতে ব্ৰজেন-চাদেকহঁতে যেতিয়া সমুদ্ৰৰ নোট পঢ়িছিল, অংক বুজিছিল, তেতিয়া সমুদ্ৰৰ খবৰ কৰিছিল; কিন্তু আজিকালি নকৰে। নিজৰ নিজৰ চিন্তালৈ ব্যস্ত থাকিল—ব্ৰজেন-অমৃত-চাদেক। ব্যস্ত থাকিল—কৰৈগুৰি।

ব্ৰজেন মন্ত জুৱাৰী। সমুদ্ৰই আগৰেপৰাই তাৰ সংগ এৰি ফুৰিছিল। হাইস্কুলত থকাৰেপৰা সি জুৱা আৰু মদৰ নিচাত পৰিছিল, আৰু সেই নিচা সি এতিয়া কলেজৰ অধ্যাপক হৈও বাদ দিয়া নাই, বৰং সেই স্বভাৱটো ক্ৰমাগত বেছি হৈহে আহিছে। এতিয়া সি কলেজৰ জনপ্ৰিয় অধ্যাপক। বাতি হলে মদ অৰু জুৱাত ডুব গৈ দিনত ক্লাছত কি পঢ়ায় ভগৱানেহে জানে। তথাপি ছাত্ৰবোৰে 'ব্ৰজেন ছাৰ'ক ভাল পায়। ডেকাচামত তাৰ একচেটিয়া দখল আছে। কোনোবাই ব্ৰজেনৰ বদ অভ্যাসৰ কথা সোঁৱৰাই দিলে পাছদিনাই কলেজৰ ল'ৰাবোৰে সেইজনক এশিকনি দি দিয়ে। আজিকালি

ব্ৰজেনে পলিটিক্স কৰে। যুৱক কংগ্ৰেছৰ নেতা। অলপতে সি এখন নতুন ফিয়েট গাড়ী ললে।

সিদিনা তিনিআলিত সমুদ্ৰক দেখি ব্ৰজেনে গাড়ীখন বখাই দিলে। বন্ধুভাৱ আদান-প্ৰদানৰ পাছত ব্ৰজেনে গাড়ীখন লোৱাৰ কথা উলিয়ালে।

“একেনিশাই পোন্ধৰ হেজাৰ জিকিলো, আৰু নবলোৱেই। ভাবিলো, থাকিলে খৰচ হৈছে যাব। শৰ্মা মিনিষ্টাৰক লাগি সোনকালে কিবা এটা কৰাই যাওক। পোন্ধৰ দিনৰ পাছতে লৈ আহিলো গাড়ীখন। কেনেকুৱা দেখিলি?”

“কিন্তু তই জানো এইটো ভাল কৰিছ ব্ৰজেন? তই এখন কলেজৰ অধ্যাপক! তয়েই যদি এনেকুৱা কাম কৰ, তৌৰ ছাত্ৰবোৰে কেনেকুৱা আদৰ্শ লব?”

“বাদ দে, চাকৰিত সোমাওঁতেতো মই লিখি দিয়া নাছিলোঁ। জুৰা নেখেলো বুলি, নে গভৰ্ণিং বডিৰ কোনোবাই নেজানে মই জুৰা খেলো বুলি? আৰু শুন, কলেজৰপৰা পোৱা চাবে পাঁচশ টকাৰে মই মদ খাবলৈকে নাটে, বুজিছ?”

“মদনো কিয় খাব লাগে? যিখন সমাজত দুবেলা দুসাজ খাবলৈ নোপোৱা মানুহৰ সংখ্যাই তিনি-চতুৰ্থাংশ; সেইখন সমাজত এক শ্ৰেণীয়ে মাতাল হবলৈকে শই শই হেজাৰে হেজাৰে টকা খৰচ কৰা জানো উচিত হৈছে ব্ৰজেন? তইতো ইকনমিক্সৰে মানুহ; ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ সমাধান এনেকৈয়েনেকি তেন্তে?”

ব্ৰজেনে কিবা এটা ভোৰভোৰাই গাড়ীখন এৰি দিলে। পাছদিনা সমুদ্ৰ চাইকেলত উঠি স্কুললৈ যাওঁতে হঠাতে কোনোবা এটাই পাছফালৰপৰা চাইকেলখন ধৰি বখাই দিলে আৰু লগে লগে দহ-বাৰটা মান ল'ৰা তাৰ ওচৰ চাপি আহিল।

“এই পণ্ডিতেই আমাৰ ব্ৰজেন ছাৰক ইকনমিক্স শিকাবলৈ যায় বে”.....“ধৰ বে ধৰ—, মাষ্টৰী দেখুৱাইছে— প্ৰফেছৰ এজনক অপমান

কৰিব পৰা হ'ল? মেট্ৰিকটো কেইবাৰ দি পাছ কৰিলে সুধি ল'চোন।”

সমুদ্ৰই একো নামাতিলে। এটা সময়ত সিহঁতে সমুদ্ৰক এৰি দিলে। সৰু ভায়েকৰ সমবয়সীয়া ল'ৰাকেইটাই তাক এইদৰে কৰা অপমানৰ বাবে সি সেইদিনা স্কুলত অন্তমনস্ক হৈ ল'ৰাবোৰক একো পঢ়াব নোৱাৰিলে। মাথোন চকীখনত বহি সময়খিনি পাৰ কৰি দিলে। শিক্ষকক অন্তমনস্ক দেখিলে ক্লাছত যি কোঢ়াল আৰু গুণ্ডগোলৰ সৃষ্টি হয়, তাৰ ব্যতিক্ৰম নহ'ল যদিও সেইবোৰ যেন সমুদ্ৰৰ কাণতেই নপৰিল। এটা নিজীৱ পদাৰ্থৰ দৰেই সি বাকী সময়খিনি কটাই দিলে অফিচৰ নামত থকা ভগা ঘৰটোত চকী এখনত বহি। বহুতো পূৰ্ব অনুখাপিত প্ৰশ্নই আহি তাৰ মনত জুমুৰি দি ধৰিলে। তেনেহলে যিখন ঠাইত তাৰ বহুমূলীয়া সেৱা আগবঢ়াই সেই ঠাইৰ হেজাৰজন নাগৰিকক সংস্কাৰৰ সপোন দেখিছিল, সেইখন ঠাইতেই সি এইদৰে লাঞ্চিত হবলগা হ'ল? ভাগ্যৰ বলতেই বাৰণে ত্ৰিভুৱন জয় কৰিছিল; বিভীষণে পৰসেৱা কৰিছিল। ভাগ্যৰ কুচক্ৰান্ত পৰিয়েই বামে বনবাস খাটিবলগা হৈছিল; কিন্তু বামৰ হাতত বাৰণ নিহত হৈছিল।—পিছে এতিয়া আৰু নহয়; বাৰণেই ইতিমধ্যে এইখন পৃথিৱীৰ অধীশ্বৰ হৈ গৈছে। এইখন সমাজত জ্ঞান আৰু পুণ্যৰ মূল্য এনেকৈ কমি আহিছে যেন এদিন সিহঁতৰ সমূলে মৃত্যু হব। Rochefoucanld-য়ে ঠিকেই কৈছিল: “The defects of the understanding, like those of the faces, grow worse as we grow old.”

চাওঁতে চাওঁতে অৰ্ণৱেও হাইস্কুলৰ দেওনা পাৰ হবৰ হ'লহি। স্থানীয় স্কুলৰ শিক্ষক কেইজনৰ মতে এতিয়ালৈকে পোৱা মেধাৱী ছাত্ৰসকলৰ ভিতৰত অৰ্ণৱেই প্ৰথম। সমুদ্ৰই যদি তাক ভালকৈ পঢ়াব পাৰে তেন্তে সি নিশ্চয় এদিন সেই ঠাইৰ নাম উজ্জলাব। অৰ্ণৱক পঢ়ুওৱাৰ কথা ভাবি সমুদ্ৰ দ্বিতীয়বাৰৰ বাবে সচকিত হৈ উঠিল।

তাৰ সামান্য বেতনেৰে ঘৰখন কোনোৰকম চলাবই নোৱাৰে। তেনে-
স্থলত অৰ্ণৱক বাহিৰত কেনেকৈ পঢ়াব? অন্যহাতে স্থানীয় কলেজত
পঢ়ালে অৰ্ণৱ হয় তাৰ দৰে, নহয় ব্ৰজেনৰ দৰে হ'ব লাগিব। অৰ্ণৱ
মানুহৰ বাবে মানুহ হ'ব লাগিব—যাক লৈ সমুদ্ৰই নিজৰ আশাবোৰ
পূৰণ হোৱাৰ গোৰু অনুভৱ কৰিব পাৰিব।

অৰ্ণৱে সময়ত খুউব ভালকৈয়ে হাইস্কুল শিক্ষান্ত পৰীক্ষা পাছ
কৰিলে। দুটা নম্বৰৰ বাবে কিবা এখন আসন অধিকাৰ কৰিব
নোৱাৰিলে যদিও চাৰিটা বিষয়ত লেটাৰ পালে। সমুদ্ৰই বৰ ইচ্ছা
কৰা সত্ত্বেও তাক বাহিৰত পঢ়ুৱাব নোৱাৰিলে। অৱশেষত কোনোৰকম
জোৰাটাপলি মাৰি অৰ্ণৱক কটন কলেজলৈকে পঠালে।

অৰ্ণৱক কটন কলেজলৈ পঠাই সমুদ্ৰই আৰু বহুত কষ্ট কৰিবলগা
হ'ল। নিজে স্কুল ছুটাৰ পাছত দুটা টিউচন যোগাৰ কৰিলে।
পুৱা খেতিৰ কামত লাগিয়েই থাকিল।

অসমৰ ঐতিহ্যপূৰ্ণ আৰু গান্ধীৰ্য্যপূৰ্ণ কলেজখনত ভৰি দিয়েই
অৰ্ণৱৰ ভাল লাগি গৈছিল। কোনো চিনাকি ল'ৰা নাই, কোনো
চিনাকি বস্তু নাই—অথচ সকলোৱেই যেন তাৰ বাবে আপোন। সি
হয়তো বহুত দিনৰপৰাই এইখন কলেজতে পঢ়াৰ কথা ভাবি আছিল।
প্ৰথমৰ কেইদিনপৰা বেগিঙৰ বাবে তাৰ বিৰক্তি উপজিছিল যদিও
লাহে লাহে সকলোবোৰেই তাৰ বাবে সহজ হৈ পৰিল। বন্ধুবোৰৰ
লগত কেতিয়াবা ফুৰিবলৈ ওলাই যায় কাছাৰীঘাটৰ ফালে। বজাৰখন
পাৰহৈ ঘাট পায়গৈ। জাকে জাকে ছোৱালী হাঁহি হাঁহি পাৰ হয়,
ল'ৰাবোৰে জোকায়, মিঠা উত্তৰ একোটাৰে প্ৰত্যুত্তৰ দিয়ে—বুকুত
প্ৰচণ্ড শক্তিয়ে অহৰহ বৈ যায় ব্ৰহ্মপুত্ৰ। প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন কাৰ্য্যাবলীৰ
মাজত হেৰাই যায় মানৱ আৰু সেই মানৱ সৃষ্টিৰ লগত মিলি যায়
অৰ্ণৱ।

তথাপি পঢ়া-টেবুলত বহিলেই অৰ্ণৱৰ ঘৰলৈ মনত পৰে। ঘৰত
দেউতাকৰ ছবিস্থা, সমুদ্ৰৰ কষ্ট, ঘৰখনৰ আৰ্থিক অৱস্থা—এইবোৰ

তাৰ বাবে হৈ পৰে প্ৰাত্যহিক অবোধগম্য লেছন। কেতিয়াবা চকুৰ
পানী ওলাই আহে, কিন্তু সেই চকুলো যেনেকৈ লুকুৱাব নোৱাৰে ঠিক
তেনেকৈয়ে কাৰো চকুৰ আগত ধৰাও দিয়াৰ নোৱাৰে। এইখন যে
কলেজ; এইখন যে এক বিশেষ ধৰণৰ কলেজ, য'ত কাৰো দুখৰ
কাহিনী শুনিবলৈ কাৰো সময় নাই, প্ৰয়োজন নাই আৰু সম্ভৱতঃ
স্থান নাই। ব্যস্ত কলেজীয়া জীৱন সকলোৰে। সবহভাগ কটনিয়ানেই
দিনে-নিশাই পৰি পৰি কটায়। কম সংখ্যকেহে খেলাধুলা কৰে আৰু
আড্ডা মাৰে তথাপি সিহঁতৰো কাৰো বেদনানিসৃত কাহিনী শুনাৰ সময়
নাই। লাভেই বা হ'ব কি সিহঁতৰ কৈ! দুখীয়া হৈ ওপজাতকৈ এটা
জীৱনৰ অভিশাপ অন্য আৰু যেন একোৱেই নাই।

অৰ্ণৱে মাজে মাজে ঘৰৰপৰা চিঠি পায়। লিখে দাদাকে। চুটি
চুটি খবৰ আৰু পইচা পঠোৱাৰ কথাটো। যিখন ঘৰত ভালকৈ এসাজ
খাবলৈ নহয়, সেইখন ঘৰে তালৈ মাহেকত ডেৰশকৈ টকা কেনেকৈ
পঠায় সি বুজিব নোৱাৰে। মাক আৰু দেউতাকৰ বেমাৰ; ঘৰুৱা
খৰচবোৰ কেনেকৈ উলিয়ায়—সেইবোৰ ভাবি সি তন্ময় হৈ পৰে।
সমুদ্ৰই তাক ঘৰৰ বিষয়ে একো চিন্তা নকৰিবলৈ কয় সঁচা, কিন্তু
তাৰ চিন্তা বাঢ়েহে। সমুদ্ৰই এইবোৰ কি কৰিছে? এটা পৰিয়ালৰ
সকলোকে মৃত্যুৰ মুখলৈ ঠেলিদি সি অকলে জীয়াই থকাৰনো কি মূল্য
আছে? অৰ্ণৱ মাথোন ভাবে আৰু ভাবে। তাৰ ভয় লাগে সি
যদি ইয়াৰ প্ৰতিদান দিব নোৱাৰে অথবা সেই সময়ত যদি তাৰ
প্ৰতিদানৰ কাৰো প্ৰয়োজন নোহোৱা হৈ যায়—তেতিয়া কি হ'ব!
মাজে মাজে সি প্ৰায়েই অস্থিৰ হৈ পৰে, পঢ়াশুনা কৰিবলৈ মন
নোযোৱা হৈ শুই পৰে। কমমেটে অজ্ঞাত সহানুভূতি জনায়।
চাবি দিয়া পুতলাৰ দৰে সি দৈনন্দিন কামবোৰ কৰি যায়।

কলেজৰ টাৰ্মিনেল পৰীক্ষাবোৰ হৈ যায়। অৰ্ণৱে পৰীক্ষাবোৰ
ভাল কৰিব নোৱাৰিলে। হতাশ মনটোক বুজাব নোৱাৰা হৈ যায়
সি। কলেজৰ প্ৰথম পৰীক্ষাটোত সি সুনাম অৰ্জন কৰিব নোৱাৰাৰ বাবে

দুখ লাগে। কিছুমানৰ বাবে এইখন কলেজ যেন উচ্চাকাঙ্ক্ষাবোৰ
পুৰি ছাই কৰা শ্মশানহে; এইখন যেন জীৱনৰ মূল্য কমাই দিব
পৰা বজাৰহে। ঘৰলৈ উভতি যোৱাৰ চিন্তাত অৰ্ণৱ ব্যাকুলহৈ পৰে।
কিন্তু জীৱন যুঁজত হাৰি যোৱাৰ ইও এক প্ৰতিৰূপ। অৰ্ণৱে পাছ
মুহূৰ্ততে নিজকে সান্ত্বনা দিয়ে। অশেষ কষ্ট কৰি অৰ্ণৱে পঢ়িবলৈ
ধৰে। বন্য পক্ষীক সঁজাৰ ভিতৰত ধৰি বখাৰ দৰে মনটোক ধৰি ৰাখে।

দুৰ্গাপূজা আকৌ পালেহি। পূজাবন্ধত ঘৰলৈ আহি সি কিছুদিন
ফুৰিচাকি যায়। কটন কলেজৰ ছাত্ৰ হিচাপে সি আনবিলাক বন্ধুতকৈ
কিছু বেছি সন্মান আৰু স্নেহ আদায় কৰিব পাৰে।

ইতিমধ্যে অনুসূয়াই স্থানীয় কলেজতে বিজ্ঞান শাখাত নাম
লগাইছিল। পূজাবন্ধত অৰ্ণৱ অনুসূয়াইতৰ ঘৰলৈ দুদিন গ'ল।
অনুসূয়াৰ মাক-দেউতাকেও তাক আদৰ-সাদৰ কৰি বহুতো কথা
শুধিলে। ঘৰখনৰ প্ৰতি তাৰ এটা বিশেষ মোহ সোমাল। যিজনী
অনুসূয়া মাথোন অংকৰ ক'চিং ক্লাছ কৰোঁতে চকুৰে চিনাকি
আছিল—তাই যেন এইবাৰ হিয়াৰে চিনাকি হ'ল। অনুসূয়াক এবাৰ
কাষতে বিচাৰি অৰ্ণৱৰ মনটো হাঁহাকাৰ কৰি উঠিল। কিবা অজ্ঞাত
ভৱিতব্যই অৰ্ণৱৰ ভাববোৰ মধুৰ কৰি তুলিলে। দিনবোৰ পাৰ হৈ
গ'ল।

চাওঁতে চাওঁতে বন্ধৰ দিনবোৰ শেষ হৈ আহিল। দুদিনৰ পাছতে
কলেজ খুলিব। অৰ্ণৱে তালি-টোপোলাবোৰৰ লগতে মনটোকো
বান্ধি গুৱাহাটী পালেগৈ। গৈয়েই অনুসূয়ালৈ এখন চিঠি লিখিলে।
এখন সাধাৰণ চিঠি—গুৱাহাটীত তাৰ মন নবহে; ঘৰলৈ, কৰৈগুৰিলৈ
আৰু তাইলৈও মনত পৰি থাকে। লিখি অঁটাই ভাবিলে 'তাইলৈ'
শব্দটো কাটি দিব নেকি। যদি তাই তাক গালি পাৰে! যদি তাৰ
বন্ধুবৰ্গ আৰু ঘৰত কথাটো উলিয়াই দিয়ে তেন্তে সি তাৰ নাক উলিয়াব
ক'ত? নাই, অনুসূয়া তেনে ছোৱালী নহয়; তাই কেতিয়াও তেনে-
কুৱা কৰিব নোৱাৰে। সি চিঠিখন ডাকত দিলে।

এদিন তাৰ চিঠিৰ সি বিচৰা উত্তৰটো আহিল। অনুসূয়াই তালৈ
লিখিলে: "তোমাৰ চিঠিয়ে মোলৈ কঢ়িয়াই আনিলে জীৱনৰ আশা।
বহুত দিন প্ৰতীক্ষাৰ পাছত তোমাৰ চিঠিত পালোঁ মোৰ সেই অতি
প্ৰয়োজনীয় নিৰাকাৰ বস্তুটো—যাৰ অবিহনে মই নিঃশেষ হৈ গলোঁ-
হেঁতেন। মুমূৰ্ষই হাততে সৰগ পোৱাৰ দৰে মই পালোঁ জীয়াই
থাকিবলৈ প্ৰেৰণা। বহুজনৰ প্ৰেমক উপেক্ষা কৰি মই হয়তো বাট
চাই আছিলোঁ তোমাৰ বাবেই।"

অনুসূয়াই তাক দিয়াখিনি যেন সি আশাকৰাতকৈও অধিক।
তাৰ নিঃসংগ জীৱনটোৰো তেন্তে মূল্য আছে! তেন্তে অনুসূয়াই তাক
বিচাৰে? ভাবি ভাবি তাৰ নিজকেই এটা সাঁথৰ যেন লাগি গ'ল।
এইবাৰ অনুসূয়াৰ প্ৰতি তাৰ এটা বেছি আকৰ্ষণ হ'ল। যিজনী
অনুসূয়াৰ জন্ম আভিজাত্যৰ কোলাত, যিজনী অনুসূয়াই সাংসাৰিক
দুখ-কষ্ট কি তাক নেজানে সেইজনী অনুসূয়াই তাক পুতৌ কৰিছে;
তাৰ সংগীবিহীন জীৱনত চিৰসংগী হবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে, তাইৰ ভিতৰখন
নিশ্চয় এক বেলেগ ধাতুৰে গঢ়া।

অৰ্ণৱে এইখন কলেজলৈ আহি যিখিনি ছোৱালীক লগ পাইছে
সেইখিনি আৰু অনুসূয়াৰ মাজত এটা ডাঙৰ পাৰ্থক্য দেখিলে। ইয়াৰ
ছোৱালীবোৰে যেন জীৱনটোক এপদ বহুমূলীয়া বিলাস-সামগ্ৰীৰ দৰে
ব্যৱহাৰ কৰিব খোজে, যেতিয়া অনুসূয়াই জীৱনক এখন কিতাপৰ দৰে
ব্যৱহাৰ কৰিব খোজে। জীৱনটোক কিছুমান উচ্ছৃঙ্খল হাঁহি-
খিকিন্দালিৰ সমাহাৰ বুলি নলৈ এখন কিতাপ বুলি লোৱাটোকেই
অৰ্ণৱেও বিচাৰে। অৰ্ণৱে জীৱনটো গভীৰভাৱে অনুধাৱন কৰিব
খোজে; জীৱনটোক কামত খটুৱাব খোজে—আৰু সেই কাম এখন
সমাজৰ বাবে।

সমুদ্ৰৰ প্ৰচেষ্টাত ভোলাগুৰি হাইস্কুলৰ বহুতো উন্নতি হ'ল। ইতি-
মধ্যে ক্লাছ এইটলৈকে চৰকাৰে সাহায্য আৰু অনুমোদনো দিলে।
সমুদ্ৰই নিজে পঢ়ুওৱা ববীন ঠাকুৰ নামৰ ল'ৰা এটাইও ভালকৈ বি-এ
পাছ কৰি আহি স্কুলত সোমালেহি। ববীনেও স্কুলখনৰ উন্নতিত মনো-
নিৱেশ কৰিলে। ইতিমধ্যে হাইস্কুলৰ মেনেজিং কমিটিৰ ছেক্ৰেটাৰী
তুৰ্লভ কোঁৱৰৰ ভতিজাক অমিয় কোঁৱৰেও বি-এছ-চি পাছ কৰি
আছিল। কোঁৱৰে সদ্যহতে ভতিজাকক হাইস্কুলতে সুমুৱাই দিলে।
বাইজৰ আগত কোঁৱৰে কৈ ফুৰিলে যে অমিয়ই ছাপ্লাই ইন্সপেক্টৰৰ
চাকৰি পোৱা সত্ত্বেও সেইটো চাকৰিত যোগ নিদিয়াই সমাজ আৰু
স্কুলখনৰ বাবেই স্কুলতে সুমুৱাই দিয়ালে। বি-এ পাছ মানুহে অংক
পঢ়ুৱাব নেজানে আৰু স্কুলখনে পূবাকৈ চৰকাৰী সাহায্য পাবলৈ
ষ্টাকত ছায়েন্স গ্ৰেজুৱেট দৰকাৰ হয়।

সমুদ্ৰ আৰু ববীনে প্ৰতিবছৰেই বহাগ বিহুত ছাত্ৰ কিছুমানেৰে
সৈতে ছ'চৰি মাৰি, ভাগ্য-পৰীক্ষা আদিৰ আয়োজন কৰি স্কুলৰ ফাণ্ডত
কিছু টকা সঞ্চয় কৰিলে। এতিয়ালৈকে সমুদ্ৰেই হেডমাষ্টাৰ হিচাপে
স্কুলৰ কাম চলাই আছিল। স্কুলৰ আৰ্থিক অৱস্থা টনকিয়াল হোৱাৰ
লগতে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ সংখ্যাও বাঢ়িল। ছবছৰমানৰপৰা দুটাকৈ ল'ৰাই
মেট্ৰিক পৰীক্ষাত প্ৰথম বিভাগ পাইছে। এতিয়া স্কুলখনে ওচৰৰে
কৰৈগুৰি হাইস্কুলৰ লগত ফেৰ মাৰিব পৰা হ'ল। জিলাৰ পৰিদৰ্শকে
দুবাৰ স্কুলখন চাই ভাল মন্তব্যকেই কৰি গ'ল।

এইবাৰ এবছৰৰ পাছতে স্কুল কৰ্তৃপক্ষই অমিয়ক বি-টি পঢ়িবলৈ
পঠালে। অৱশ্যে অমিয়ই বি-টি পাছ কৰোঁতে দুবছৰ লাগিল।
ইতিমধ্যে স্কুলখনক চৰকাৰী সাহায্য দিয়া হ'ল। এইবাৰ স্থায়ী প্ৰধান
শিক্ষক নিযুক্তিৰ বাবে স্কুল পৰিদৰ্শকে কৰ্তৃপক্ষলৈ লিখিলে। স্কুল
কৰ্তৃপক্ষই বহুতো গুণাগুণ কৰি সমুদ্ৰৰ ঠাইত অমিয়কে প্ৰধান শিক্ষক
হিচাপে নিযুক্তি দিলে। অৱশ্যে নিয়ম অনুসৰি সাক্ষাৎ বাছনি
পৰীক্ষাবো আয়োজন কৰা হৈছিল।

সমুদ্ৰই কাকো কোনো প্ৰকাৰে দোষাৰোপ নকৰিলে। মাথোন
নীৰে দুখ কৰিলে—কোনেও নেদেখাকৈয়ে।

গতানুগতিকতাৰ আশ্ৰয়লৈ জীয়াই থাকিল সমুদ্ৰ বৰুৱা, ববীন
ঠাকুৰ আৰু কটন কলেজত অৰ্ণৱ নামৰ ওঠৰ বছৰীয়া ল'ৰাটো।
সকলোৰে বাবে জীৱনলৈ নতুনত্ব নাহে—কেৱল ভাগ্যবান মানুহৰ
বাবেহে নতুনত্ব আহে। আকৌ ভাগ্যই সকলোকে সমান দৃষ্টিৰে
নেচায়। চোৱাহলে প্ৰত্যেকটো সমুদ্ৰ বৰুৱায়েই অন্ততঃ অমিয়
কোঁৱৰ হ'লহেঁতেন।

অৰ্ণৱ বন্ধত ঘৰলৈ আহিলে সকলোবিলাক খবৰ পাই যায়।
স্কুলৰ খবৰ, সিহঁতৰ ভোলাগুৰিৰ খবৰ আৰু বহুতো সামাজিক খবৰে
অৰ্ণৱৰ মনটো ভাৰাক্ৰান্ত কৰি পেলায়। গাঁৱত মানুহবোৰৰ খোৱা-
পিন্ধাৰ অৱস্থা নাই, ডেকা ল'ৰাচাম স্কুল-কলেজ এৰি মদ এটুপি ধৰি
দিনে-বাতিয়ে ঘৰবাৰী এৰি ঘূৰি ফুৰা হ'ল আৰু গাঁৱত চুৰি-ডকাইতিৰ
পৰিমাণ দিনক দিনে বাঢ়িব ধৰিলে। গাঁওখনত এটা বিষাক্ত পৰিবেশে
গঢ়লৈ উঠিল যাৰপৰা বন্ধা পাবৰ কোনো উপায়। গাঁৱৰ প্ৰত্যেক
ঘৰ মানুহেই কিবা নহয় কিবা এটা অসুখত ভুগিছেই। কিন্তু পৰম্পৰাৰ
প্ৰতি পৰম্পৰাৰ সহায়-সহানুভূতি নাই, খবৰ নাই। জমিদাৰ বা বৰমূৰীয়া
ধৰণৰ দুঘৰ মানুহে গাঁৱৰ এইবোৰৰ প্ৰতি চকু দিয়াতো বাদেই, ছল
পালেই এই মানুহবোৰৰ ওপৰত উপৰ্যুপৰি বিপদ চপাইহে দিয়ে।
ফলত ভগ্নপ্ৰায় গাঁওখন বেছি ভাগি যোৱাৰ উপক্ৰম হৈছে।

গাঁওখনত আটাইতকৈ বেছি উৎপাত গোলোক ঠিকাদাৰৰ।
আগতে কৰৈগুৰি বজাৰত গৰুৰ দালাল আছিল। আজিকালি ঠিকা
লয় আৰু সমাজত বৰমূৰীয়া। কেৱল ভোলাগুৰিতে নহয়, সমগ্ৰ
কৰৈগুৰিতে তেওঁৰ খিয়াতি বৈ-বৈ যোৱা। মেলে-মিটিঙে গোলোক
ঠিকাদাৰ নহলেই নহয়। এম-এল-এ, মন্ত্ৰীৰ লগতো হেনো
গোলোক ঠিকাদাৰৰ বৰ মিলামিছা, ঠিকাদাৰক অলপ মাননি দি
কিবা চাকৰি-বাকৰি বিচাৰিলেই কাম একেবাৰে হাচিল। গোলোক

ঠিকাদাৰৰ বিপক্ষেও মানুহ নথকা নহয়। ঠিকাদাৰৰ অসৎ স্বভাৱৰ বিষয়ে বহুতেই গম পায়। গাঁৱৰে বাৰী মানুহ এজনীৰ লগত ঠিকাদাৰৰ লেটিপেটি বুলি এবাৰ গাঁৱত এটা গুজৰ ফাটিফুটি ওলাইছিল। কিবা বোলে জিলাৰ হস্পিটেললৈ নিহে গাৰ লেঠা গুছালে। পিছে সেইবোৰ ধৰাৰ বা কোৱাৰ সাহস কাৰো নহ'ল। টানত পৰি কোনোবাই কাণৰ থুবীয়াযোৰ, হাতৰ আঙঠিটো, মাটি এবিধা বিক্ৰী কৰিবলৈ যেতিয়া গোলোক ঠিকাদাৰৰ ওচৰ পায়গৈ তেতিয়া ঠিকাদাৰে টান কথা শুনায়েই কয় : “গৰুবোৰক বিপদত বন্ধা কৰিব নালাগে। হয়হে দুখীয়া মানুহ, কেও কিছু নাইকিয়া মানুহ বুলি কিবা এটা সহায় কৰিবা—এই গৰুবোৰেই আকৌ মোৰ বদনাম-কেহে ৰটি ফুৰিব। নোৱাৰো মই তহঁতক সহায় কৰিব, যা কোন বাপেৰক দিয় দেগৈ।” পিছে কাবো-কোকালি কৰিলে অৱশেষত ঠিকাদাৰেই বস্তুটো ৰাখি থয়।

ঠিকাদাৰৰ ডাঙৰ ল'ৰা ৰঞ্জুই অৰ্ণৱৰ লগতে দুশ্ৰেণীমান পঢ়িছিল হাইস্কুলত। পিছে, কেইবাবাৰো একেটা শ্ৰেণীতে ফেইল মৰাৰ বাবে স্কুল এৰি দিলে। এবছৰৰ আগতে ৰঞ্জু এটা ডাঙৰ ডকাইতি কেচত পৰিছিল। পিছে, কিবাকৈ সি নিৰ্দোষী বুলি প্ৰমাণিত হ'ল। এবাৰ অৰ্ণৱ গুৱাহাটীৰপৰা ঘৰলৈ যাওঁতে বাটতে ৰঞ্জুৱে পাই মাত লগালে : “কি বে, ৰবমানুহ হৈ গলি নহয়। নমতাই হলি। থ, থ, কটন কলেজত পঢ়ি দেখুৱাইছ। বহুত ডাক্তৰ-প্ৰফেছৰ পিতি লাগু বিনাই দিছোঁ, তই কোন কুটা?” মুখত মদৰ গোলক আৰু অশ্লীল শব্দৰ প্ৰতাপত অৰ্ণৱ এক প্ৰকাৰ দৌৰিয়েই তাৰ ওচৰৰপৰা আঁতৰি গ'ল। পাছত কেতিয়াবা ৰঞ্জুক দেখিলেই অৰ্ণৱ আঁতৰতে পলায়।

অৰ্ণৱৰ কেতিয়াবা এনেকুৱা লাগে যেন চাৰিওফালৰপৰা কিছুমান সমস্টাই তাক গিলিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে, যাৰপৰা পলাবৰ কোনো উপায় নাই। ঘৰৰ, চুবুৰীয়াৰ, গাঁৱৰ প্ৰত্যেকটো সমস্টাই একগোট হৈ যেন তাক এইমাত্ৰ হত্যা কৰিব। সমাজখনৰ কথা ভাবিলেই তাৰ

হৃদয়ত নাক কোঁচ খাই যায়। তাৰ খুউৰ ভয়ো লাগে, জানোচা ভৱিষ্যতে সিও এইখন সমাজৰে উপাদান হৈ পৰিবলগা হয়। আজিৰ সমাজৰ এই ৰূপটোৱেই তাৰদৰে চৰিত্ৰবোৰক তিলতিলকৈ হত্যা কৰিব লাগিছে। কোনেও নিস্তাৰ পোৱা নাই। সকলোৱেই সামাজিক ৰীতিৰ ওচৰত মূৰ দৌৱাইছে। মানৱীয়তাক নৰ্দমাৰপৰা তুলি আনিবলৈ কোনেও চেষ্টা নকৰে। এইদৰেই, এইদৰেই মানৱীয়তাৰ অবিহনে এটা জাতি দিনে দিনে আগবাঢ়ি গৈছে এক অকল্পনীয় ভৱিতব্যলৈ।

কেতিয়াবা অৰ্ণৱৰ পঢ়া-শুনা বাদ দি সমাজৰ কুশাসনবোৰ আঁতৰোৱাৰ কামত লাগিবলৈ মন যায়; কিন্তু নোৱাৰে। কিবা এটাই বাধা দিয়ে, কিবা এটাৰ ভয়ত সি বৈ যায়। তাৰ পৰিয়ালৰ আশা-আকাংক্ষাৰ দায়ত সি কৰিবলৈ বিচৰা বহুতো কামেই কৰিব নোৱাৰে। আকৌ নিজকে প্ৰশ্ন কৰে যদি সি সেই কাৰ্য্যত বিফল হয়? তাৰ সেই কাৰ্য্যত যদি কোনেও সহযোগ নকৰে তেন্তে সি জানো পুনৰ সেইখন সমাজৰ এক পেলনীয়া আৱৰ্জনা হৈ নপৰিব? তাৰদৰেই কাৰোবাৰ মনতো জানো সেইভাৱ উদয় হোৱা নাই? কিন্তু পাৰিছে জানো? যদি পাৰিলেহেঁতেন, আজিৰ এই অৱস্থা কিয়?

সেইবাৰ ঘৰৰপৰা ঘূৰি আহিয়েই অৰ্ণৱ ফাইনেল পৰীক্ষাৰ বাবে সাজু হ'ল। মেডিকেল কলেজৰ ফাইনেল পৰীক্ষা—আনৰ লগত তুলনা নহয়। একো বিশেষ প্ৰস্তুতি নকৰাকৈয়ে অৰ্ণৱ পৰীক্ষাত বহিল। অৰ্ণৱে জানে—সি পঢ়িলে পৰীক্ষাটো অলপ ভাল কৰিবই পাৰিলে-হেঁতেন। পিছে, এইখন কলেজৰপৰা ভাল ৰিজাল্ট কৰি পাছ কৰা, বেয়া ৰিজাল্ট কৰি পাছ কৰা একে কথা। কোনোৰকম ওলাই যাব পাৰিলেই হ'ল। অৰ্ণৱৰ কলেজখন আমনি লাগিছে, ওলাই যাব

লাগে। সি ঘৰখনৰ প্ৰতি দায়বদ্ধ গতিকে এটা চাকৰি লাগে। দেউতাক আৰু মাক মৰাৰ পাছত কি কৰে সেয়া সময়ে ঠিক কৰিব। কিন্তু সত্তাহতে সি এইখন কলেজৰ দৰে এডাল জিজ্ঞাসিবিষপৰা মুক্ত হ'ব বিচাৰে।

পৰীক্ষা হৈ যোৱাৰ পাছত আন ল'ৰাবিলাক ঘৰলৈ গ'ল। অৰ্ণৱ ডিষ্ট্ৰিক্ট লাইব্ৰেৰী আৰু কিতাপৰ দোকান কেইখন নৈ ব্যস্ত থাকিল। সময় পালেই মাজে সময়ে ডাঃ অৰুণ শৰ্মাৰ ঘৰলৈ যায়। ডাঃ শৰ্মা—যাক একুৰা জুই যেন লাগে অৰ্ণৱৰ, এইকুৰা জুয়ে যেন পুৰি ছাই কৰিব খোজে সামাজিক কলুষ-কালিমাবোৰ। পিছে সেইকুৰা জুইৰ পৰিধি এক সীমাবেষ্টিত। জুইৰ উত্তাপ লবলৈ কোনো আগবাঢ়ি নাহে। অৰ্ণৱ আচৰিত হয়—এইখন বৰবাবীতে হিম্পিটেলৰ চৰকাৰী ছিট্ এটাৰ বাবে শই শই পইচা লৈ বেমাৰীক ঔষধ কিনিবলৈ অৰুণ কৰি বেমাৰীক মৃত্যুমুখত পেলোৱা ডাক্তৰো আছে—বেমাৰীক সুস্থ কৰি ঘৰলৈ গাড়ীভাড়া দি পঠোৱা ডাঃ সনৎ গোস্বামীৰ দৰে ডাক্তৰো আছে আৰু আছে ডাঃ অৰুণ শৰ্মাৰ দৰে ডাক্তৰ—যি সময় পালেই গাঁৱে-ভূঞা গৈ ফিজ নোলোৱাকৈয়ে দুখীয়া মানুহৰ চিকিৎসা কৰে, দৰ্মহাৰ পইচাৰে ঔষধ কিনি বিতৰণ কৰে, ৰোগীয়ে ফিজ দিব খুজিলে গালি পাৰে : “আপোনালোকৰ মানসিকতা একেবাৰে গেলি গৈছে,—আপোনালোকে জানেনে মোৰ স্বাস্থ্যসেৱাক চৰকাৰে আপোনালোকৰ বাবেই কিনি থৈছে। গতিকে তেনেস্থলত আপোনালোকে মোক ওপৰঞ্চি পাৰিশ্ৰমিক দিলে মোৰ মানৱীয়তাক বিক্ৰী কৰা নহ'ব জানো?” অল্ ইণ্ডিয়া ইন্সটিটিউট অৱ্ মেডিকেল ছায়েন্সৰপৰা জাৰ্মানী এৱাৰ্ড লৈ স-সন্মানে এম-এছ পাই কৰা ডাঃ অৰুণ শৰ্মাই ইচ্ছা কৰা হলে টকাৰে সৌধ নিৰ্মাণ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। তাকে নকৰি ডাঃ শৰ্মাই এখন বিকলাংগ সমাজৰ বিপৰীতে সুস্থ মানসিকতাৰে থিয় দিলে। কোনো ৰাজনৈতিক পক্ষপাতিত্ব নকৰা, কোনো ইজমৰ বশৱৰ্তী নোহোৱা ডাঃ শৰ্মা মানৱীয়তাৰ চূড়ান্ত নিদৰ্শন। ডাঃ শৰ্মাৰ প্ৰতি অৰ্ণৱৰ মনটো ভক্তিত গদগদ হৈ পৰে।

কেইদিনমানৰ ভিতৰতে এম. বি. বি. এছ পৰীক্ষাৰ বিজ্ঞাপ্তি দিলে। ছটামান বিষয়ত অৰ্ণৱে আশা কৰাতকৈও অধিক নম্বৰ পাই পাই কৰিলে। সময়ত ইণ্টাৰ্নাশ্বিপ আবস্তু হ'ল। এজন অধ্যাপক বা সহকাৰী অধ্যাপকৰ লগত ঘূৰি ঘূৰি ৰোগী চাব লাগে, ব্লাড প্ৰেচাৰ লব লাগে, ইণ্টাৰভেনাছ ড্ৰিপ দিব লাগে, শৌচ-প্ৰস্ৰাৱ পৰীক্ষা কৰিব, লাগে, ছিষ্টাৰক নিৰ্দেশ দিব লাগে। এটা মেকানিকেল লাইফ—যত চিন্তা-চৰ্চাৰ সোপান নাই, আছে বেঠনৌ, আছে সীমা। অধ্যাপকে পুৰণা গাড়ী বেছি নতুন গাড়ী লয়, সাধ্যানুসৰি অৰ্থ ব্যয় কৰাৰ পাছত বেমাৰী ৰডৰপৰা গুছি যায়—কোনোবাই কিছু আৰাম পাই—কোনোবাই আৰু বেছি অশুখত ভুগে। অধ্যাপকৰ ডাঙৰ ল'ৰা বিদেশত পঢ়িবলৈ যায়। ৱাৰ্ডলৈ বেমাৰী আহে, চিকিৎসা চলে, বেড্ খালী হয়, আকৌ বেমাৰী আহি ভৰ্তি হয়—চলি যায় বৰবাবীৰ দৈনন্দিন জীৱন।

কেতিয়াবা হোষ্টেলৰ কাম কৰা ল'ৰা কেইটাই ষ্ট্ৰাইক্ কৰে। ভাত পানী বন্ধাবঢ়াৰ যোগাৰ দি ষ্ট্ৰাইক্ কৰা বুলি প্ৰিন্সিপালক জনাই প্ৰিন্সিপালৰ অফিচৰ আগত বৈ থাকে। বৰ কেৰানীয়ে আহি ধমক দিয়ে—“দৰকাৰ হলে তহঁতক খেদাই নতুন মানুহ লম—তথাপি তহঁতৰ দৰ্মহা বঢ়াব নোৱাৰোঁ—আৰু ষ্ট্ৰাইক্ কৰা বাবে তহঁতৰ দহ টকাকৈ এই মাহৰো কটা যাব।” চল্লিশ টকীয়া দৰ্মহাৰ প্ৰত্যেকেই দহ টকাকৈ হেৰুৱাই বুকুত একুৰা জুই লৈ উভতি আহে। অন্য শ্ৰেণীৰ চাকৰিয়ালে ষ্ট্ৰাইক্ কৰিলে অফিচ বন্ধ হয়, কাম বন্ধ হয়—বিভাগীয় ক্ষতি হয়, চৰকাৰৰ ক্ষতি হয়; এইচামে ষ্ট্ৰাইক্ কৰিলে কাৰো একো ক্ষতি নহয়। মাহটোৰ শেষত আগবদৰেই চল্লিশ টকাৰ বাবে চহী কৰি ত্ৰিশ টকা হাতত লয়।

বৰবাবীত জুই জ্বলে—উমি উমি। জুই জ্বলি পুনৰ লুমাই যায়। কাৰণ জ্বলাৰ কোনো আধাৰ নাই, উপাদান নাই, আলতি নাই।

নীৰস বৰবাবীলৈ কোমল মেঘে কঢ়িয়াই আনে এক সবস জীৱন।

সন্ধ্যা লগাব লগে লগে প্ৰেমিক-প্ৰেমিকা বাস্তৱত যোৰপাতি ঘূৰে।
এন্ধাৰৰ সুযোগ লৈ ছুটা মন একেটি নিজৰাৰ সোঁতত উঠি যায়।
অৰ্ণৱৰ আমনি লাগে। এচাম ল'ৰা-ছোৱালীৰ প্ৰতি তাৰ ঘৃণা
ওপজে। ইকনমিক্ ছাপৰ্ট বিচাৰি প্ৰেম কৰে এইচাম ডেকা-
গাভৰুৱে। প্ৰেমৰ নামত দেহপ্ৰেমৰ বজাৰ পাতে। দিনে দিনে
যিমানেই দেহপ্ৰেমৰ বজাৰত এইচাম মানুহ নামিছে সিমানে সিহঁত
সমাজৰপৰা আঁতৰি গৈছে। প্ৰেমিকাক কাষত লৈ চিনেমা হ'লত
বহোঁতে ৱাৰ্ডৰ বেমাৰীৰ কেঁকনি-গেঁথনিৰ কথা মনলৈ নহাটো অত্যন্ত
স্বাভাৱিক—এইচাম মানুহৰ বাবে। সিহঁতে পাহৰি যায়—যিখন
সমাজৰ প্ৰতি সিহঁত দায়বদ্ধ সেইখন সমাজক। নাটকৰ ভদ্ৰলোক
আৰু সিহঁতৰ মাজত অৰ্ণৱে একো পাৰ্থক্য নেদেখে।

অনুসূয়াৰ চিঠি আহে। অৰ্ণৱক পোষ্ট গ্ৰেজুৱেট পঢ়িবলৈ কয়।
তাৰ খঙ উঠে। চিঠিখন ফালি পেলায়। উত্তৰ দিয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা
বোধ নকৰে। তাৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠে এজাক মানুহৰ মুখ।
যিবোৰ মুখ ইখনৰপৰা সিখনক পৃথক কৰিব নোৱাৰি। আটাইবোৰ
মুখৰ আগত এখন মুখে তালৈ অপেক্ষাৰত ভংগীত চাই থাকে—সেইখন
হ'ল অনুসূয়াৰ মুখ।

তেইশ বছৰৰ সীমনা পাব হৈ এইবাৰ অৰ্ণৱ হৈ পৰিল এক
অবোধ শিশু। মানুহবোৰ তাৰ বাবে কিছুমান নীৰৱ প্ৰশ্নৰ দৰে
আহি ভূমুকি মাৰে মানস চিত্ৰপটত।

পুৱাৰ সূৰ্য্যে আকাশ বাঙলী কৰি ভূমুকি মাৰিছে। হোষ্টেলৰ
প্ৰায়বোৰ ল'ৰাই ক্লাছ কৰিবলৈ ওলাই গ'ল। বাকী ডাক্তৰখিনি
ৱাৰ্ডলৈ বুলি ওলাই গৈছে। অৰ্ণৱো ৱাৰ্ডলৈ বুলি ওলাল। বাটত
যাওঁতে গালৰ্ছ হোষ্টেলটোলৈ এনেয়ে এবাৰ চালে—নাই, কাৰো

নেদেখি। ছোৱালীৰ হোষ্টেল কেইটাও প্ৰায় জনশূন্য হৈ পৰিছিল।
লগৰ ছোৱালী কেইজনীৰ মুখ চাবলৈকে অৰ্ণৱে ভাল নেপায়। সিহঁত
ডাক্তৰ হৈ যেন মাটিত ভৰি নিদিবই। ডাক্তৰেই যেন সমাজৰ
উচ্চস্তৰৰ মানুহ—যি ইচ্ছা কৰিলেই আন শ্ৰেণী মানুহক ব্যৱহাৰ আৰু
শোষণ কৰিব পাৰে। কলেজীয়া জীৱনত কোনে বেছিকৈ কি চেপ্টাৰ
পঢ়িলে আৰু পাছ কৰিলে ক'ত কৰ্মসংস্থান লব সেই লৈ ব্যস্ত আৰু
পাছ কৰাৰ পাছত পোষ্ট গ্ৰেজুৱেট কৰা অথবা ভাল ঠাইত চাকৰি
কৰাৰ চিন্তা। এচাম মানুহ আছে যাৰ বাবে সিহঁতৰ সেৱাৰ প্ৰয়োজন,
আৰু সেইচাম মানুহৰ উন্নতিৰ অবিহনে যে দেশখনৰো উন্নতি হ'ব
নোৱাৰে সেইকথা কেতিয়াও সিহঁতে ভাবিবই নোৱাৰে। আজিৰ
দিনত ভব্য-গব্য ঘৰৰ সন্তানক মাক-বাপেকে সদায় ডাক্তৰ ইঞ্জিনিয়াৰ
অথবা উকীল কৰাৰ সপোন দেখে। কিন্তু সেই সন্তানক কেতিয়াও
ভূখীয়া আৰু নিষ্পেষিত জনগণৰ বাবে কিবা সেৱা কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা
নোযোগায়। ছোৱালী বিয়া দিবৰ সময়ত মোটা দৰ্মহা পোৱা বা
বাহিৰা টকা অৰ্জন কৰা দৰা বিচাৰে কিন্তু স্কুলৰ শিক্ষক এজন যিমানেই
মেধাৱা বা সং নহওক, তেওঁলৈ ছোৱালী দিবলৈ নিবিচাৰে। ধিক্
এইখন সমাজৰ চিন্তাধাৰা;—এইখন সমাজৰ আদৰ্শ। অৰ্ণৱে মনটো
সমাজখনৰ প্ৰচলিত ৰীতিবোৰৰ প্ৰতি ঘৃণাৰে ভৰি পৰিল। তাৰ
লগৰ বন্ধুবোৰ আৰু ছোৱালীবোৰলৈ অসন্তুৰ খং উঠিল। এনেদৰেই
এখন ধুনীয়া গাড়ী আৰু এটা পকাঘৰেই যদি এটা জীৱনৰ মাপকাঠি
হয়, মানুহৰ আচল সভ্যতা অৰ্জন কৰিবলৈ কিমান যুগ লাগিব?
সি ভাবিলে।

কথাবোৰ ভাবি ভাবি কেতিয়ানো সি কেটিনৰ ভিতৰত সোমালে
টলকিবই নোৱাৰিলে। টকা এটা আগবঢ়াই দি পুৰা চাৰিখন আৰু
চাহ একাপৰ কুপন ল'লে। খাইবৈ আহি ৱাৰ্ডত সোমালেহি। অন্ত
ৰোগীবোৰক এবাৰকৈ চোৱাৰ পাছত সি যেই আগদিনা অহা গৰল
হোৱা মানুহজনীৰ ওচৰ পালেগৈ। মানুহজনীয়ে সেহাই সেহাইহে

মাতিব পাৰে। কিবা এটা কৈছিল যদিও সি বুজিব নোৱাৰিলে।
সি মাথোন গৰলটো পৰীক্ষা কৰি থাকিল। মানুহজনীয়ে কেইবাবাৰো
কোৱাৰ পাছত সি এবাৰ বুজিলে যে মানুহজনীয়ে ঘৰত সৰু সৰু
ল'ৰা-ছোৱালী এৰি থৈ আহিছে। ইফালে ঘৰৰ মতা মানুহজনৰো
বেমাৰ। গতিকে বেমাৰটো সোনকালে ভাল কৰি দিলে তাইৰ
সুবিধা হয়। কথাষাৰ শুনি অৰ্ণৱে মনতে হাঁহি দিলে। সি যে
নামতহে ডাক্তৰ; বোগীক ভাল কৰি ঘৰলৈ পঠোৱাৰ ক্ষমতা তাৰ
নাই। কিন্তু তাৰ ঠাইত আজি প্ৰবীৰ হোৱাহলে নিশ্চয় পঠালে-
হেঁহেন। অৰ্ণৱে জানে প্ৰবীৰে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰীক্ষাসমূহত পৰিচন
পালেও তাৰ মগজু অৰ্ণৱতকৈ ওপৰত নহয়। কিন্তু পাৰ্থক্যটো হ'ল
প্ৰবীৰে জীৱনত কৰিম বুলি লোৱা কাম কোনোদিনে নকৰাকৈ থকা
নাই। ভাগ্যই তাৰ কৰ্তব্যনিষ্ঠা আৰু সাহসিকতাৰ ওচৰত মূৰ
দোঁৱায়। সি কাৰো আগত সঁচা কথা কবলৈ ভয় নকৰে। আৰু
সেইবাবেই দোষীয়ে তাকহে ভয় কৰে। কটনত পঢ়ি থাকোঁতে
অৰ্ণৱে তাক এবাৰ মাহীয়েকৰ ঘৰলৈ লৈ গৈছিল। অৰ্ণৱে মাহীয়েকৰ
সৈতে প্ৰবীৰক চিনাকি কৰি দিছিল: “মাহীদেউ, আজি এটা
সাংঘাতিক বস্তু আনিছোঁ। মোৰ লগৰ প্ৰবীৰ বকুৱা—সেই যে আমাৰ
বাৰ এইচ. এছ. এল. চি.ত ফাৰ্ষ্ট হৈছিল তিনিচুকীয়াৰ পৰা।”
মাহীয়েকে তাক সুধিছিল, “তোমাৰ ঘৰত কোন কোন আছে?”

“কোনো নাই।”

“তুমি কাৰ লগত থাকা? পঢ়াৰ খৰচ-পাতি কোনে বহন কৰে?”

“খুড়াই।”

“খুড়াৰে কি কৰে?”

“কব নোৱাৰো, কিবা হেনো ডাঙৰ চাকৰি কৰে বাংগালোৰত।
মই পশুতুল্য মানুহৰ খবৰ নেবাখোঁ।

“তুমিও এটা ল'ৰা আৰু দিয়া। যিজন খুড়াৰৰ টকাৰে পঢ়ি
আছা—তেওঁৰ খবৰ নেবাখা কি কথা!”

“আচলতে কথাটো তেনেকুৱা নহয়। আচল কথাটো হ'ল গৰু-
ছাগলীৰ মাংস মানুহে ভক্ষণ কৰে; কিন্তু ভক্ষকজন জানো গৰু-
ছাগলী হৈ যায়? নিজৰ বুদ্ধি-বৃত্তিৰ বিকাশ সাধিবলৈ নিজকে সুস্থ
ৰাখিবলৈহে মানুহে পশুৰ মাংস খায়। পশু হৈ যাবলৈ নহয়।
পশুৰ মাংস খাই, পশুক নিজৰ কামত ব্যৱহাৰ কৰি তেওঁলোকে প্ৰমাণ
কৰে যে মানুহবোৰ পশুতকৈ বহুত ওপৰত।”

মাহীয়েকে এইবাৰ কথাৰ স্মৃতিটো অলপ এটা দিশত বগবালে।

“নকবা আৰু; নিজৰ মা-দেউতা নেথাকিলে যিমানেই আপোন
নহওক সকলো তেনেকুৱাই। তাৰমানে তোমাৰ মা-দেউতাৰ তোমাৰ
জন্মৰ পাছতে ঢুকাল?”

“নহয়, নহয় মাহীদেউ। তেওঁলোক ঢুকুৱা নাই—মোকহে মাৰিব
খুজিছিল।”

এইবাৰ মাহীয়েকে কি উত্তৰ দিব ভাবি নেপাই ভিতৰলৈ গল।

এবাৰ মাঘবিহুৰ সময়। ওচৰত ঘৰ থকা ল'ৰাবোৰ ঘৰলৈ ওলাল।
বন্ধ কম বাবে দূৰৰ ল'ৰাখিনি ঘৰলৈ যাব নোৱাৰে। হোটেলতে
ভোজ আৰু মেজিৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। উৰুকাৰ নিশা হোটেলত থকা
প্ৰায়বোৰ ল'ৰাই উজাগৰে থাকি জুই পুৱাই থাকিল। হোটেলৰ
ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টো ল'ৰাবোৰৰ লগতে থাকি হাঁহি-ধেমালিৰে অংশলৈ
আছিল। নিশা বাৰমান বজাত ছুপাৰ শুবলৈ গ'ল। মাথোন
ল'ৰাকেইটামান জুই পুৱাই থাকিল। কিছুসময়ৰ পাছত প্ৰবীৰ আৰু
অৰ্ণৱো আহি শুই থাকিলহি। পাছদিনা শুই উঠি দেখে আগৰাতি
সিহঁত বহি থকা হোটেলৰ কমন কমৰ বেঞ্চ দুখন আধা-আধি জুয়ে পুৰি
পেলাইছে। পুৱা ছুপাৰে কাণ্ডটো দেখি বৰ দুখ কৰিলে। নিজৰ
ক্ষতি নিজেই কৰা বুলি গুৱালগালি পাৰিলে। অৰ্ণৱে মনে মনে বৰ
বেজাৰ পালে। ল'ৰাকেইটালৈ বৰ খং উঠিল। সামান্য দোষো সহ্য
কৰিব নোৱাৰা অৰ্ণৱে মনৰ দুখতে বিহুৰদিনা একো নেখালে।

ছুপৰীয়া ছুপাৰে কেইজনমান মুখীয়াল ল'ৰাক মাতি আনি সেই

কামটো কোনে কবিলে সুধিলে। সিহঁতে একো নেজানে বুলি ক'লে। অৰ্ণৱেও দূৰবপৰাই শুনি আছিল। সি ইচ্ছা কৰা হলে সি অহাৰ পাছতো তাত বহি থকা ল'ৰা দুটাৰ কথা কব পাৰিলেহেঁতেন। কিন্তু নকলে। এনেতে ছৰামূৰাকৈ ক'ববাপৰা ওলালহি প্ৰবীৰ। প্ৰবীৰ অক বৈ নেথাকিল। যোৱানিশা সি কিমান সময়লৈকে তাত আছিল, তাৰ পাছত কোন কোন আছিল কৈয়েই ক্ষান্ত নাথাকিল। সি সন্দেহ কৰা সেই ছিনিয়ৰ ল'ৰা দুজনৰ নামো কৈ দিলে। শুনি চুপাৰো ভচ খাই উঠিল। কাৰণ সেই দুটা ল'ৰালৈ চুপাৰেও ভয় কৰে। অৱশেষত চুপাৰে সেই ঘটনাটোৰ আক পুনৰাবৃত্তি নকৰিলে।

প্ৰবীৰে চিঞৰি চিঞৰিয়েই ঘোষণা কৰিলে যে যি চুপাৰে হোষ্টেলৰ টকা খাই নিজৰ ঘৰ সাজে সেই চুপাৰে আকৌ কি আনৰ আয়-অন্তায় বিচাৰ কৰিব? কথাষাৰ চুপাৰৰ কানত পৰাত তাক মাতি নি তৰ্জন-গৰ্জন কৰি বহুতো গালি পাৰিলে। প্ৰবীৰেও সৈ নেমানিলে। ক'লে—প্ৰয়োজন হলে সি তেওঁ টকা আত্মসাৎ কৰাৰ প্ৰমাণো দিব পাৰে। প্ৰবীৰক হোষ্টেলৰপৰা খেদাই দিয়াৰ ভাবুকি দেখুৱাইছিল যদিও পাছমুহূৰ্ততে চুপাৰে প্ৰস্তাৱটো উঠাই ল'লে। প্ৰবীৰেও তাৰ দ্বাৰাই প্ৰমাণ কৰি দিলে যে চুপাৰে টকা আত্মসাৎ কৰা কথাটো সঁচা বাবেই তাক হোষ্টেলৰপৰা খেদাই নিদিলে।

সেই প্ৰবীৰে ইকুনমিক্সত ছেকেণ্ড ক্লাছ ফাষ্ট হৈ এম. এ. পাছ কৰি বিভিন্ন কলেজৰপৰা লেকচাৰাৰ হবলৈ পোৱা নিমন্ত্ৰণবোৰ উপেক্ষা কৰি যেতিয়া হাইস্কুলৰ শিক্ষক হৈ সোমাল তেতিয়া অৰ্ণৱে তাক সুধিছিল: “তই বাক কিয় হাইস্কুলত সোমালি—তই কিহৰ চৰ্চাটো কৰিব পাৰিবি স্কুলত?” তাৰ উত্তৰত প্ৰবীৰে অৰ্ণৱক টান-কথা এষাৰ শুনাইছিল: “তই মোক চিনি পাবলৈ এতিয়াও বাকী ব'ল? তই প্ৰবীৰ বৰুৱাক নিজৰ দৰেই বান্ধৰ এটা বুলি ভাবিছনেকি যে মই কবোবাৰ আদেশত নাচি থাকিম? মই জানো, মই আই. এ. এছ. বা চাকৰিৰ বাবে কম্পিট কৰিলেও মই পাম। কিন্তু তাৰপৰা মোৰহে

লাভ হব; এবাৰ যে এখন গাঁৱলৈ নি কেইঘৰমান মানুহ তোক দেখুৱাইছিলো—মই তেনে এটা চাকৰি পালে সেই মানুহবোৰৰ কিবা কামত আহিব জানো?”

“কিয়, তইতো আৰ্থিক সাহায্য আগবঢ়াই অথবা অন্য প্ৰকাৰৰ সুবিধা দিবও পাৰিলিহেঁতেন সেই পৰিয়াল কেইটাক।”

“বুজিছ অৰ্ণৱ, মানুহ দুখীয়া হলেই বান্ধৰ নহয়। মই পুতৌৰে দিয়া টকা সিহঁতে লব অথবা ললেইনো সিহঁতে সেই টকা ক'ত খটুৱাব? পুতৌকৰি কোনো মানুহক উন্নীত কৰাব নোৱাৰি। নিজৰ শক্তিকে নিজৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হবলৈ দিয়া শিক্ষা আৰু তাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় আদৰ্শইহে সেইখিনি মানুহৰ উন্নতি সাধিব। তোৰ পইচাবে তই কাৰোৱাক ভৰণ-পোষণ দিয়াটো তোৰ কৰ্তব্য নহয়—নিজৰ কষ্টেৰে নিজে পেটৰ ভাত কেনেকৈ আৰ্জিব লাগে সেই শিক্ষাখিনি দিয়াটোহে তোৰ কৰ্তব্য। লগে লগে সেই নিৰীহ মানুহ চাম যাতে কিছুমান হিংসুক জন্তুৰ চিকাৰ হৈ নপৰে তাৰ বাবে চকু দিব লাগিব। তাৰ বাবে কোনো উচ্চ পদৰ চাকৰিৰ প্ৰয়োজন নহয় অৰ্ণৱ। তই কব খোজ নেকি যে কেৱল নিজৰ উন্নতি সাধিলেই সকলো হৈ যাব? শুন, আমাৰ ওচৰৰ গাওঁখনত মুঠতে আঠানবৈ ঘৰ মানুহ। তাৰ সাতাৱন ঘৰ মানুহৰ আঁউচ জুৰিবলৈ মাটিৰ নামত চুক এটাও নাই। বাকী দুকুৰি ঘৰৰো তথৈবচ। তই ভাব নেকি যে গাওঁখনৰ এঘৰ মানুহৰ এটা ল'ৰাই এটা ডাঙৰ চাকৰি কৰিলেই গাওঁখনৰ সকলো সমস্যাৰ সমাধান হৈ যাব? তই ভাব নেকি যে মই মোৰ বাবে সুন্দৰ সাংসাৰিক জীৱন এটা অতিবাহিত কৰিলেই মোৰ দৰে এটা জীৱনৰ কৰ্তব্য শেষ হৈ যাব? মোৰ বিলাসী জীৱনটোৱে মোৰ কাষতে বাস কৰা ছবেলা দুমুঠি খাবলৈ নোপোৱা মানুহ কেইঘৰৰ বাবে এটা বিষাক্ত পৰিৱেশ কঢ়িয়াই নানিবনে?”

অৰ্ণৱৰ সিদিনা নিজৰ ওপৰতে বৰ খং উঠিছিল। সঁচাকৈয়ে তাৰ দৰে মানুহৰ প্ৰয়োজন নাই এইখন সমাজৰ বাবে। এতিয়া

এইখন সমাজৰ বাবে প্ৰয়োজন হৈছে প্ৰবীৰহঁতৰ দৰে মানুহৰ। প্ৰবীৰ বহুতদিন স্তম্ভ হৈ জীয়াই থাকক। কিন্তু, অৰ্ণৱে নিজকে অতি নিকৃষ্ট কুলি ভাবিলে যেতিয়া সি ভাবিলে যে এইবোৰ চিন্তা অৰ্ণৱ-হঁতৰ দৰে পৰিয়ালত জন্ম লোৱা ল'ৰাইহে প্ৰথমে কৰিব লাগিছিল। কিন্তু চিন্তা কৰিছে—প্ৰবীৰহঁতৰ দৰে বাজপুত্ৰই।

“বুইছ অৰ্ণৱ, এখন কলেজত লেকচাৰাৰ হৈ সোমোৱা হলে কিছুমান বুৰ্জোৱা মানুহৰ সন্তানক অথবা কিছুমান ভাবী বুৰ্জোৱাৰ সৃষ্টি কৰা হ'লহেঁতেন। সাধাৰণ শ্ৰেণী মানুহৰ ল'ৰা হাইস্কুলৰ দেওনা পাৰ হোৱাৰ পাছত কলেজত সোমোৱাৰ ক্ষমতা নেথাকে—কিন্তু হাইস্কুলৰ এচাম শিক্ষকে সিহঁতৰ উপযুক্ত পথৰ সন্ধান দিব নোৱাৰে—সেইবাবেই প্ৰয়োজন আমাৰ।” গভীৰ আত্ম-প্ৰত্যয়েৰে প্ৰবীৰে কথাষাৰ কৈ অৰ্ণৱৰ বাউসীত তাৰ হাত এখন বাখিছিল।

অৰ্ণৱে মুগ্ধ নয়নে তাৰ মূখলৈ চাইছিল। প্ৰবীৰে তাৰ তদ্ব্যয়তা ভাঙি আকৌ কৈছিল: “তহঁতিও যদি মোৰ এই কামত সহায় কৰিলিহেঁতেন, তহঁতিও যদি অকনমান ত্যাগ স্বীকাৰ কৰি এই মৃতপ্ৰায় মানুহবোৰৰ কাৰণে খাটিলিহেঁতেন, তেনেহলে দেশখনৰ উন্নতি আমিহেই কৰিব পাৰিলোহেঁতেন”।

সেইদিনা অৰ্ণৱে মুখ ফুটাই একো নকলেও মনে মনে প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল সিও দেশৰ বাবে নিজকে উৎসৰ্গা কৰিব বুলি।

অৰ্ণৱে বেছি সময় ৱাৰ্ডত থাকিব নোৱাৰিলে। হাউছ ছাৰ্জনৰ ডিউটি কমত ৰহি কেইটামান ৰেকৰ্ড চালে। তাৰ নিজকে এটা ছৰাবোগ্য ৰোগী যেন লাগিল। এনেতে বেজিষ্ট্ৰাৰ ডাঃ দেৱনাথ মোমাই অহাত এটা মিচিকিয়া হাঁহিৰে তেওঁক সম্ভাষণ জনালে। মাজতে ছুজনী নাহঁ কিবাকিবি বিচাৰি ডিউটি কমত সোমাল। সি সিহঁতলৈ মূৰ তুলিয়েই নেচালে। কেইটামান মুহূৰ্তৰ পাছতে সি গৈ বেজিষ্ট্ৰাৰৰ কমত সোমালগৈ। গাটো ভাল লগা নাই বুলি কৈ

বেজিষ্ট্ৰাৰৰপৰা ছুটি বিচাৰিলে। বেজিষ্ট্ৰাৰে তাক ছুটি দিয়াৰ লগতে ঠাণ্ডা যাতে নলগায় তাৰ বাবে সতৰ্ক হবলৈ ক'লে।

ষ্টেথিস্কোপডাল হাততলৈ অৰ্ণৱ বাহিৰ ওলাই আহিল। ডাঃ সুনীলআকাশ শইকীয়াই এটা বছৰৰ আগতে কোৱা কথাষাৰ তাৰ কানত নতুনকৈ বাজি উঠিল: “আমাৰ দৰে অক্ষম মানুহবোৰ ডাক্তৰ হবলৈ আহি পৰোপকাৰ কৰাতকৈ নিজে অসহায় হোৱাটোহে স্বাভাৱিক।” তেতিয়া সময় মধ্যাহ্নৰ বাৰ বাজিছিল যদিও ঘন কুঁৱলীৰপৰা আকাশখন আৰু পৃথিৱীখন মুক্ত হব পৰা পছিল। অৰ্ণৱে অহাৰাটেদিয়েই হোষ্টেললৈ বুলি অৱশ্যে খোজবোৰ আগবঢ়াই দিলে। মনটো তাৰ বৰ গধুৰ গধুৰ যেন লাগিল। এসোপা কুঁৱলী যেন তাৰ মনৰ অন্তৰ্ভাগলৈ অনুপ্ৰৱেশ কৰি ক্ৰমে ঘনীভূত হৈ গৈছে।

তেতিয়া এটা দিনে বিদায় ল'লে। নিদ্ৰাদেৱীৰ কোলাত শ্ৰান্ত শিশুবোৰে আশ্ৰয় লৈছে। জাগি আছে বৰবাৰী। বৰবাৰীলৈ নিদ্ৰাদেৱী সকলোৰে বাবে নাহে।

টক্ টক্ কৈ ছৰাবত পৰা উপযু্যপৰি টোকৰ কেইটাত অৰ্ণৱ সাৰ পাই উঠিল। চকামকা টোপনিত একো তত ধৰিব নোৱাৰি শব্দ কেইটাৰ উৎসৰ উমান ল'লে। হয়, সিহঁতৰ ছৰাবতেই। কিন্তু এই শেষ নিশাখন! সাধাৰণতে পৰীক্ষাৰ সময় নহলে এই শেষনিশা কোনো ল'ৰাই সাৰে নেথাকে বেড্‌চুইচটো টিপি লাইটটো জ্বলাই গাকৰ কাষতে থোৱা হাতঘড়ীটো চাই দেখিলে—নিশা দুই বাজি পঁচিশ মিনিট। ইতিমধ্যে আৰু কেইটামান টোকৰ ছৰাবত পৰিছিল। আঁঠুৱাখন দাঙি উঠিগৈ ছৰাখন খুলি দিয়াত এখন অচিনাকি মুখ অৰ্ণৱৰ চকুত পৰিল।

“ডাঃ অৰ্ণৱ বৰুৱাৰ কম এইটো হয়নে?”

“হয় মইয়েই অৰ্ণৱ বকুৱা।”

“কমা কৰিব : আপোনাৰ এজন বন্ধুৰ বৰ ছিৰিয়াছ। মই লৈ আহিছোঁ। গেটৰ মুখত টেক্সীত থৈ আহিছোঁ।”

“কোন বন্ধুনো? কি নাম বাক?”

“প্ৰবীৰ বকুৱা। শিক্ষকতা কৰে।”

নামটো শুনিয়েই অৰ্ণৱ যেন সবগ ভাগিল। সময়ৰ অপব্যৱহাৰ নকৰি মানুহজনক তাতে ববলৈ কি পেণ্ট আৰু চাৰ্টটো গাত সূমুৱাই লৈ ওলাই আহিল।

কেজুৱেলিটি ডিপাৰ্টমেণ্টৰ আগতে গাড়ীখন বখাই ষ্ট্ৰেছাৰ এখনত প্ৰবীৰৰ অসাব শৰীৰটো তুলি দি টেক্সীখনক বিদায় দিলে। কেজুৱেলিটি অফিচাবে কিছু সময় চোৱাৰ পাছত ফোন কৰি মডাৰ্ন হোষ্টেলৰপৰা মেডিকেল ৱাৰ্ডৰ ছিনিয়ৰ হাউছমেন এজনক মাতি পাঠিয়ালে। সদ্যহতে এটা ইনজেক্‌শ্যন্ দি ১নং মেডিকেল ইউনিটত ভৰ্তি কৰালে। প্ৰবীৰৰ তেতিয়াও হুঁচ নাছিল। ৱাৰ্ডটো এৰি অহাৰ সময়ত বাহিৰত কিছু ঠাণ্ডা পৰিছিল। কিন্তু, শীতল বতাহজাকে অৰ্ণৱৰ উষ্ণ মনটোক জুৰাব নোৱাৰিলে। একুৰা নতুন জুই দপ্ দপকৈ অৰ্ণৱৰ হৃদয়ত জ্বলি উঠিল—বায়ু পানীয়ে সেই জুইৰ উত্তাপ হ্ৰাস কৰিব নোৱাৰে।

হুয়ো আহি অৰ্ণৱৰ কমত সোমাল। তেতিয়া পুৰতি নিশাৰ চাৰি বাজিবৰ সময়। অৰ্ণৱে মানুহজনক বাতি পুৰাবলৈ থকা ঘণ্টাটো শুই লবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। মানুহজনে কিন্তু নুশুনিলে। আৰু এঘণ্টাৰ পাছতে বাতি পুৰাব। গতিকে কথা-বতৰা পাতি চা-চিনাকিকে হোৱাই যাওক। মানুহজনে তেওঁক প্ৰবীৰৰ বন্ধু বুলি চিনাকি দিলে—নামটো ভাস্কৰ কাকতি বি. ই. পাছ কৰি আছে—চাকৰি বাকৰি নকৰে, ছমাহ জেলত আৰু ছমাহ বাহিৰত খাই গাঁৱৰ উন্নতিত মন দিছে। বন্ধু মানে প্ৰবীৰ হ’ল তেওঁলোকৰ গুৰুস্বৰূপ। গাঁৱৰ, চহৰৰ, সমাজৰ বহুত কথাৰ ভাস্কৰ কাকতিয়ে অৰ্ণৱক কৈ

গ’ল। ইমার্জেন্সিত প্ৰবীৰক আটক কৰাৰ কথাবোৰ কৈ কাকতিয়ে এটা হুঁমুনিয়াহপেলালে।

প্ৰবীৰেও মাক্সীয় দৰ্শন বিশ্বাস কৰিছিল। স্কুলৰ চাকৰি কৰি গাঁৱৰ মানুহক মাক্সীয় মতবাদ শিকাইছিল। কেনেকৈ আমাৰ দেশখন কেইটামান পুঁজিপতিৰ হাতৰ মুঠিত আছে, কেনেকৈ আমি আমাৰ প্ৰাপ্য সম্পদৰ পৰা বঞ্চিত হৈছোঁ—এইবোৰ কৈ কৈ প্ৰবীৰে গাঁৱৰ মানুহ চামক মাক্সবাদেৰে উদ্ধুদ্ধ কৰিছিল। মানুহবোৰে কিবা এটা নতুন জীৱন পোৱাৰ দৰে তাৰ কথাবোৰ মন্ত্ৰমুগ্ধৰ দৰে শুনাই নহয়, মানিও লৈছিল। গাঁৱৰ দুই-এক জমিদাৰ ধৰণৰ লোকে প্ৰবীৰক গাঁৱৰপৰা আঁতৰাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু প্ৰবীৰক আঁতৰোৱা সম্ভৱ নাছিল। অশিক্ষিত চামে তাক দেৱতাৰ দৰে দেখিছিল আৰু শিক্ষিত চামেও তাক শ্ৰদ্ধা, কৰিছিল। তেনেকৈ তেওঁ দুই এজন লোকে প্ৰবীৰক স্থানচ্যুত কৰাটো অসম্ভৱ। গাঁৱৰ মানুহবোৰৰ মনোভাৱবোৰ সলনি হৈছিল। সমাজখনত আগৰ হিংসা খিয়ালৰ ঠাইত এতিয়া সম্প্ৰীতি আৰু ঐক্যই বিৰাজ কৰিবলৈ ল’লে। গাঁৱত এটা জুয়াল বাঘ ওলালে যেনেকৈ জমিদাৰৰপৰা চহালৈকে ভয়ৰ কাৰণ হৈ পৰে আৰু সেইটো সময়ত পৰম্পৰে পৰম্পৰক সহায় কৰি যি ঐক্য প্ৰদৰ্শন কৰে—ঠিক তেনে এক ঐক্য গাওঁখনত গঢ়ি উঠিছিল।

এনেতে আহিল সেই কুলক্ষণীয় মুহূৰ্তটো। দেশত ৰাষ্ট্ৰপতিয়ে জৰুৰী অৱস্থা ঘোষণা কৰিলে। বামপন্থী মানুহবোৰক এইসময়ত তেওঁলোকৰ মতবাদ উঠাই লবলৈ কোৱা হ’ল। লাখ লাখ মানুহ গৰুৰ দৰে জেলৰ ভিতৰত বখা হ’ল। প্ৰবীৰো এই সময়ছোৱাত বহি নাথাকিল। গাৱঁ ভুঁঞে নিজৰ বিপ্লৱী মতবাদ দৃঢ় কৰাত বেছি জোৰ দিলে। জমিদাৰী মনোভাৱৰ মানুহে আৰু চৰকাৰ পক্ষীয় মানুহে প্ৰবীৰৰ বিৰুদ্ধে চৰকাৰক লগাই দি থাকিল। কেইবাদিনো প্ৰবীৰক আটক কৰিবলৈ পুলিচ আহিল। নেপাই ঘূৰি গ’ল। এদিন প্ৰবীৰৰ ঘৰত পোৱা কাগজ-পত্ৰ সোপা পুলিচে লৈ গ’লহি।

প্ৰবীৰে পাগলৰ দৰে থানাত গৈ অ. চি আৰু পুলিচ বিষয়বোৰক গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে।

ওপৰৱৰ্তীয়াৰ লক্ষ্যত পুলিচে তাক ধৰি পেলোৱাই নহয়, মাৰপিটো আৰম্ভ কৰি দিলে আৰু সেই দিনাৰপৰাই সম্পূৰ্ণ তেৰমাহ প্ৰবীৰক জেলত ৰখা হ'ল। জেলত প্ৰবীৰৰ প্ৰথমেই জ্বৰ জ্বৰ লাগিছিল। কৰ্তৃপক্ষক খবৰ দিয়াত একো গুৰুত্ব নিদিলে। এদিন লিখিত ভাৱে গালিপাৰি জেল কৰ্তৃপক্ষক জনোৱাত ডাক্তৰে মেলবীয়া বুলি কিছুমান খোলা টেবলেট প্ৰবীৰক খাবলৈ দিলে। প্ৰবীৰৰ জ্বৰতো ভাল নহলেই, বৰং ক্ৰমে বিছনাৰপৰা উঠিব নোৱাৰা হ'ল। জেলৰ সহবাসীবোৰেও তাৰ অৱস্থা ক্ৰমে বেয়ালৈ যোৱা দেখি চিন্তিত হৈ জেল ছুপাৰক গালি-গালাজ পাৰিলে। জেল ছুপাৰৰ খং উঠিল। এটা বাতি গোটেই ৰাজবন্দীবোৰক অনাহাৰে ৰাখিলে। কিন্তু শেষত যেতিয়া দেখিলে— জেলৰ ভিতৰতে একুৰা প্ৰচণ্ড জুই জ্বলিব লাগিছে তেতিয়া জেল ছুপাৰ উপায়ান্তৰ হৈ প্ৰবীৰৰ বাবে বাহিৰৰ ডাক্তৰ নিয়োগ কৰিলে। ডাক্তৰে বেমাৰ চিনিবই নোৱাৰিলে। এইবাৰ মেডিকেল কলেজলৈ পঠাই দিয়া হ'ল। মেডিকেল কলেজৰ অধ্যাপকজনে কৈ দিলে যে তেওঁৰ ড্ৰাগ্ পইজনিওৰ বাবে নাৰ্ভচ্ ছিষ্টেমটো সম্পূৰ্ণ নষ্ট হৈ গৈছে। আৰু ভাল হোৱাৰ আশাও নাই। বহুতো চিকিৎসাৰ পাছত প্ৰবীৰ কিছু ভাল হ'ল। মানে নিজে উঠিব পৰা হ'ল; কিন্তু বান্ধক্যই গ্ৰাস কৰা মানুহৰ দৰে বেছি লৰচৰ কৰি ঘূৰিব আৰু নোৱাৰিলে। কিছুদিনৰ পাছতে প্ৰবীৰ আকৌ ধৰাশায়ী হ'ল। এইবাৰ তেৰমাহৰ মূৰত তাক জেলৰপৰা মুকলি কৰি দিয়া হ'ল। কিন্তু তেতিয়া আৰু প্ৰবীৰৰ জীৱনে মেলানি মাগিছিল। গাঁৱৰ মানুহৰ আগ্ৰাণ চেষ্টাত প্ৰবীৰ চিভিল হস্পিটেলত কিছুদিন পৰি থাকিল। প্ৰবীৰ পুনৰ উঠিব পৰা হ'ল সঁচা, কিন্তু এইবাৰ জিভাখন সম্পূৰ্ণ পেৰালাইছিছ হৈ গ'ল আৰু হাত-ভৰিবোৰ কঁপি থাকিবলৈ ধৰিলে। ভাল হোৱাৰ লক্ষণ নেদেখি আৰু দিনক দিনে হস্পিটেল কৰ্তৃপক্ষৰপৰা পোৱা নিকৃষ্ট

নাৰ্ছিঙৰ বাবে মানুহবোৰেও কান্দি উঠিল। তাক এদিন গাঁৱলৈ লৈ গ'ল।

“ইঞ্জিনিয়াৰিং পাছ কৰি ময়ো ইতিমধ্যে ৰাইজৰ কামত যোগ দিছিলোৱেই। মাথোন আমি দুঠাইত থকা বাবে আগৰেপৰা চিনা-জনা নাছিল। আনকি জেল খাওঁতেও মই নগাওঁ জেল আৰু প্ৰবীৰ তেজপুৰ জেলত আছিল। দেউতাৰ ইচ্ছা মই চৰকাৰী চাকৰি অথবা কিবা ফেক্টৰী এটা খুলি তেওঁৰ মান-সম্ভ্ৰম ৰক্ষা কৰা। মই যেতিয়া তাৰ বিপৰীতে দুখীয়া জনগণৰ লগত লাগি সময়বোৰ কটাবলৈ ললোঁ তেতিয়া দেউতাই মোক ত্যজ্য পুত্ৰ কৰিলে। মা আছিল কিছু বিপৰীত চৰিত্ৰৰ—বোধকৰো পুত্ৰ-স্নেহৰ বাবেই। মোক ঘৰৰপৰা উলিয়াই দিয়াৰ পাছতে মায়ে কেইবাদিনো কান্দি-কাটি খোৱাবোৱা বাদ দিলত। আমাৰ ঘৰৰ চাকৰটোৱে এদিন মোক গাঁৱৰপৰা বিচাৰি লৈ গ'লহি। মায়ে মোক একো বুজনিদি মাথো আশীৰ্বাদ দিলে। আৰু ঘৰৰপৰাই মোক ৰাইজৰ কামত লাগিবলৈ ক'লে। কিন্তু মই ঘৰত থকাটো অসম্ভৱ। দেউতাৰ সামাজিক স্থান মই ঘৰত থাকিলে কত থাকিব? মই ঘৰত নেথাকিলোঁ। মাজে মাজে চেগ বুজি এতিয়াও মাক দেখা কৰোঁগৈ। মা কান্দি কান্দি অৱশ্যে হৈ পৰে। মোৰ মা সকলো ফালৰপৰাই অনুখী হৈ পৰিল। কিন্তু মই কেৱল এজনী মাৰ বাবে চিন্তা নকৰি ওলাই আহিলোঁ।”

আৰু কেইবাদিনো মহাকালৰ বোকোচাত উঠি গুছি গ'ল। প্ৰবীৰৰ গা আগতকৈও বেয়া হ'ল। সেইদিনা ভাস্কৰ কাকতি আৰু অৰ্ণৱ দুয়োটা প্ৰবীৰৰ কাষতে আছে। বিছনাখনৰ দুয়োকাষে দুয়োটা বহি আছে। এটা অনাগত পৰিণতিৰ বাবে যেন অপেক্ষাহে কৰিছে। প্ৰবীৰৰ মুখখনলৈ চাই সেমেকা চকুৰিৰে অৰ্ণৱে প্ৰবীৰক স্মিলিলে: “কেনেকুৱা পাইছা? অলপ ভাল পাইছানে?” প্ৰবীৰে উত্তৰ দিলে মাথোন এটা সেমেকা হাঁহিৰে। ভাস্কৰ আৰু অৰ্ণৱৰ চকুত চকু পৰি পৰিস্থিতিটো আৰু গহীন হৈ পৰিল। কিবা অজান

তাড়নাত সিহঁতৰ আত্মাই যেন চিঞৰি উঠিল, এটুকুৰা কাগজ টানি
আনি প্ৰবীৰে লিখি গল :

“মই জানো তহঁতি মোক ভাল কৰিবলৈ যিমানেই চেষ্টা নকৰ
লাগিলে মই মৰিমই। আৰু সেইটোকেলৈ তহঁতি চিন্তা কৰিবলৈ
কিটো আছে? হুঃ তেনেকৈয়ে বিপ্লৱ কৰিব? এটা মানুহ—
মোৰ দৰে এটা সামান্য মানুহ মৰিলেই বিপ্লৱ ক্ষতি হব নোৱাৰে।
বিপ্লৱ এনে এটা অগ্ৰমুখী গতি যাক মোৰ দৰে মানুহৰ মৃত্যুৱে ভৰিত
কৰে। আৰু অৰ্ণৱ, তহঁতৰ মেডিকেল ডিপাৰ্টমেণ্টৰ কাৰণেতো মই
যিমান সোনকালে মৰো সিমানেই ভাল—তাৰ ঠাইত মোৰ এই
সুবিধাখিনি এজন আৰোগ্য হব পৰা বোগীয়ে লবহি। মোৰ দৰে
ভুৰাৰোগ্য বোগীক চিকিৎসা কৰি তহঁতৰ দৰে ডাক্তৰে মূৰ ঘমাব
আৰু হাত বিঘাবৰ প্ৰয়োজন নাই—তাৰপৰা তহঁতৰ লাভ একো নহয়।

“মই মৰিলোঁ মোৰ দৰে আধামৰা মানুহৰ জন্ম হৈয়ে থাকিব।
কিছুমান ফুটকা গছৰ সমষ্টিয়েই এখন অৰণ্য নহয়; কিছুমান পানীৰ
সমষ্টিয়েই একোখন সাগৰ নহয়,—ঠিক তেনেকৈ আমাৰ দৰে একশ্ৰেণী
অৰ্দ্ধমৃত মানুহৰ সমষ্টিয়েও এখন সমাজ গঠন কৰিব নোৱাৰে। হ’লেও
সেই অৰণ্যৰ যিদৰে গাভীৰ্য্য নাই, সেই সাগৰৰ যিদৰে গভীৰতা নাই—
ঠিক সেইদৰেই আমাৰদৰে মানুহেৰে ভৰা এখন সমাজেৰেও এটা যুগৰ
সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰি। এইচাম মানুহেৰে সৃষ্টি কৰা যুগধৰ্ম হৈ পৰে
বিকলাংগী আৰু সেই বিকলাংগৰ মূলতে হলোঁক আমি। আমিবোৰ
জীয়াই থকাতকৈ মৰায়েই বহুগুণে শ্ৰেয়। আমি মৰি এচাম নতুন
মানৱক আমাৰ স্থান সমৰ্পণ কৰিব লাগিব যাতে আমি কৰা দোষবোৰ
সিহঁতে শুধৰাবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু সুবিধা পায়।”

এইখিনি লিখোঁতে প্ৰবীৰে অসন্তৰ কষ্ট কৰিবলগীয়া হৈছিল।
আখৰবোৰ বাবে বিংকৰা হৈছিল আগতে যি প্ৰবীৰৰ আখৰ কিছুমান
সোনৰ অলংকাৰ যেন আছিল। ভাস্কৰে টাৱেলখনেৰে তাৰ কপালৰ
খামবোৰ মুচি দিলে।

“অলপ চাহ খাবা নেকি?”

প্ৰবীৰে নেতিবাকৈ ইংগিত দিলে। প্ৰবীৰে আকৌ লিখিলে :
“আটাইতকৈ ডাঙৰ দোষ কি জান? আমি নিজে একো কৰিব
নোৱাৰা সত্ত্বেও আমি আঁতৰি নিদিওঁ। কিবা এটা কৰাৰ সুযোগকণ
আমাৰপৰা হস্তান্তৰিত হবলৈ নিদিওঁ। সৃষ্টিৰ দুৱাৰদলিত আমি
থিয় দি আছোঁ ধ্বংসৰ স্তূপ হৈ।”

পাছৰ বাক্যকেইটা লিখোঁতে প্ৰবীৰে অত্যন্ত কষ্ট কৰিবলগীয়া
হৈছিল। প্ৰবীৰ মানুহটো যেন সম্পূৰ্ণ শেষ হৈ গৈছিল। তাৰ সেই
দেহাটোত এক অচিনাকি শক্তিয়েহে অধিকাৰ কৰি সেই বাক্যকেইটা
লিখিছে।

সময় টুটি আহিছিল। প্ৰবীৰে ভাস্কৰ আৰু অৰ্ণৱক একপ্ৰকাৰ
এটা ডাঙৰ ফাঁকি দি গুছি গল। প্ৰবীৰৰ মৃতদেহ চৌকিভিঙীৰ
শ্মশানত সংকাৰ কৰি আহিল।...এটা জীৱন ভাস্কৰ আৰু অৰ্ণৱে
স্বাহ কৰিলে।

বেলি ভাটি দিয়াত ভাস্কৰ আৰু সেইদিনা যাব নোৱাৰিলে।
নিশাটো অৰ্ণৱৰ তাতে কটাই পাছদিনা পুৱাই যাব বুলি ঠিক কৰিলে।
গা ধুই দুইটা আহি বিছনাত পৰিলাহি। ভাগৰত দুয়োটা প্ৰায় দুৰ্বল
হৈ পৰিছিল। তাতে দিনটো একো খোৱাও নাই।

নীৰেই ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা কাটি গ’ল। অৰ্ণৱৰ মনত কিছুমান
নতুন প্ৰশ্নই ভুমুকি মাৰিলে—যাৰ উত্তৰ সি বিচাৰি নেপালে।—
প্ৰবীৰ কিয় মৰিল? কিয় মাৰিব লগা হ’ল? যদি ভগৱান আছে
তেন্তে অৰ্ণৱক নামাৰি কিয় প্ৰবীৰক মাৰি লৈ গল? এইখন সমাজত
প্ৰবীৰৰ প্ৰয়োজন জানো অৰ্ণৱতকৈ শতকোটিগুণে অধিক নহয়?
অৰ্ণৱ মৰিলে কোনা লোকৰে কোনো ফালৰপৰা অকণো ক্ষতি নহয়।
কিন্তু প্ৰবীৰক মৃত্যুৰ ক্ষতিপূৰণ সিহঁতে জানো দিব পাৰিব? অৰ্ণৱৰ
দৰে হেজাৰ-বিজাৰ ডাক্তৰ দিনে জন্মহৈ আছে, মৰি আছে; কাৰো
ক্ষতি হোৱা নাই—যিদৰে লাভো হোৱা নাই। কাৰণ, আজি দেশৰ

সবহচাম লোকৰে আধামৰা বা মৰাৰ কাৰণটো বেমাৰ নহয়—এমুঠি
অনুহে। দুদিনৰ আগতে দিৱাকৰ কলিতা নামৰ বেমবীজনাক ৱাৰ্ড-
পৰা ৰিলিজ দি দৰৰ কেইটা কেনেকৈ খাব লাগিব তাক বুজাই কওঁতে
যেতিয়া আহাৰৰ পাছত খোৱা দৰৱটোৰ কথা কৈছিল তেতিয়া বুঢ়াই
কান্দিছিল : “ডাক্তৰ বোপা, ঔষধ খাবলৈনো এতিয়া সময়ত আহাৰ
পাওঁ ক’বপৰা? বোপা, ঔষধ কেইটাৰ যদি ঔষধিগুণ আছে—
সুদা পেটতে পৰিলেও কাম নকৰিব জানো?” অৰ্ণৱে একো উত্তৰ
দিব পৰা নাছিল। তাৰ ওচৰত থকা ফিজিচিয়ান চেম্পল’ৰ পৰা
দৰৰ কেইটা বুঢ়াক দি যেতিয়া আকৌ ক’লে যে বুঢ়াই অন্ততঃ এমাহ-
মান জিবনি লব লাগিব—তেতিয়া বুঢ়াই কন্দাৰ পৰিৱৰ্তে হাঁহিছিল।
সেই হাঁহিটোৱে অৰ্ণৱক হুলে বিদ্ধাদি বিদ্ধিছিল। আজি আকৌ
এইডাল অব্যৰ্থ শৰে অৰ্ণৱক আহত কৰিলে।

এৰা, প্ৰবীৰহঁত মৰিবই—অৰ্ণৱে ভাবিলে। প্ৰবীৰ বৰুৱা, আলোক
গগৈহঁত মৰে; তাৰ পৰিৱৰ্তে ব্ৰজেন, শান্তনু হাজৰিকাহঁত জীয়াই
থাকে। সিহঁত কোনোদিনে নমৰে আৰু সিহঁতৰ বাবেই মৰে প্ৰবীৰ,
আলোক,.....

অৰ্ণৱে এটা চিগাৰেট টেবুলত থকা পেকেটটোৰপৰা টানি উলি-
য়ালে আৰু নীৰৱতা আঁতৰাবলৈ বুলি আৰম্ভ কৰিলে : “ভাগ্য ভাল,
কমমেটটো ঘৰলৈ গ’ল। নহলে অন্ত বিছনা বিচাৰিব লাগিলেহেঁতেন।”
ভাস্কৰে তাৰ কথাত একো উত্তৰ দিয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা বোধ নকৰি
মাথো দিয়াশলাইটো আগবঢ়াই দিলে। অনভ্যস্ত ধৰণে অৰ্ণৱে
চিগাৰেটটো জ্বলাই ছপিবলৈ লাগিল। ভাস্কৰে তাৰ ফালে চাই
নিজেও এটা চিগাৰেট জ্বলাই ললে। টেবুলৰপৰা কাগজ এখন টানি
আনি ভাস্কৰে ছাইদানী হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিলে।

নিশা ক্ৰমে গহীন হৈ আহিছিল। কেছু-কুমতিৰ চিঞৰৰ বাদে
ক’তো এটা শব্দও অনুভূত নহৈছিল। বহুতো জীৱিত আৰু মৃত আৰু
অৰ্ধমৃত মানুহক বুকুত সাৱটিলৈ বৰবাৰীখন শুইছে। খিৰিকীৰ

ফাঁকেৰে ওলাই থকা বাহিৰৰ বিশেষ অংশটোৱে নিজম আকাশখনৰ
পৰিচয় দিছিল।

অৰ্ণৱে অনভ্যস্ততাৰ বাবে চিগাৰেটৰ ধোঁৱাখিনি গিলি দিয়াত
খুক্ খুক্ কৈ কাহ এটা উঠিল। ভাস্কৰ কাকতিয়ে অৰ্ণৱৰ মুখলৈ চাই
সুধিলে, “কেনেকুৱা লাগিছে চিগাৰেট ছপি?”

“একো অনুভৱ কৰা নাই। মই মাথোন ভাবিছোঁ—কিয় এই
চিগাৰেটবোৰ মানুহে হোপে? মানে হোৱাই ডু পিপল লাইক্,
টু স্ম’ক? এক্সিউজ মি, আই এম্ নট মিনিঙ্, ইউ, আই এম ছেয়িঙ্,
ইন্ জেনেবেল।”

ভাস্কৰ কাকতিয়ে হো-হোকৈ হাঁহিলে।

“মানুহে কৰা সকলো কামৰে ‘কিয়’ বিচাৰি পোৱা যায় জানো?
আৰু সকলোৰে ‘কিয়’ বিচাৰিবলৈ গলে দৰ্শনৰ কাৰ্য্যকাৰণলৈ যাব
লাগিব।...মোৰ এজন সস্তীয়া দৰ্শন-প্ৰেমী বন্ধুৱে ইয়াৰ কি ব্যাখ্যা
দিয়ে জানে? জীৱনটো এটা চিগাৰেটৰ দৰে—চিগাৰেটটো যিদৰে
এফালৰপৰা পুৰি পুৰি শেষ হৈ গৈছে—ঠিক তেনেকৈয়ে আমাৰ
জীৱনটোও এফালৰপৰা শেষ হৈ গৈছে। চিগাৰেটটো যেতিয়া আমি
ছপিব নোৱাৰা হওঁগৈ তেতিয়া আমি তাক দলিয়াই দিওঁ। ঠিক
সেইদৰেই আমাৰ অৱক্ষয়িত দেহাটো যেতিয়া বিশ্বশক্তিৰ কামত নহা
হৈ পৰে তেতিয়া তাক প্ৰকৃতিয়ে ত্যাগ কৰে—সেয়েই হ’ল আমাৰ
মৃত্যু।”

অৰ্ণৱে দাৰ্শনিক যুক্তি সস্তীয়াই হওক বা দামীয়েই হওক, বুজিবলৈ
চেপ্তা কৰা নাই। দাৰ্শনিক বা দৰ্শনপ্ৰেমীবোৰক অৰ্ণৱে একাৰ কোঠাৰ
ক’লা মেকুৰী বিচৰা অন্ধমানুহ হিচাপে জ্ঞান কৰি আহিছে। কটন
কলেজত থাকোঁতেই অৰ্ণৱে দৰ্শনৰ কিতাপ পঢ়িছিল; পিছে দৈনন্দিন
বাস্তৱ জীৱনৰ লগত সম্বন্ধবিহীন তথ্যবোৰ এখন সমাজৰ কোনো
কামত নাহে বাবে বাদ দিলে।

কিছুসময় নীৰৱতাই কমটোক গিলি পেলালে। শেষ হৈ যোৱা

চিগাৰেটটো ছাইদানীৰ অভাৱত মজিয়াতে পেলাই মোহাৰি পেলালে।

“আজি আপোনাক দেখি মোৰ সৰুকালৰ এটা ঘটনা মনলৈ আহিছে।” পুনৰ এটা চিগাৰেট জ্বলাই লৈ ভাস্কৰে আৰম্ভ কৰিলে : তেতিয়া মোৰ তিনি-চাৰিবছৰমান হ’ব—কন্ভেণ্টত নাম লগাই দিছিল ক্লাছ এ’ত। আমাৰ বাগানৰে কৰ্মচাৰী এজনৰ এটা ল’ৰা মোৰ সমবয়সীয়া আছিল। ঠিক আপোনাৰ দৰেই নিজু আৰু ভাবুক—মুঠতে ল’ৰাটো বৰ ঠাণ্ডা আছিল। মানে মোৰ দেউতা যিখন বাগানৰ মেনেজাৰ আছিল সেইখন বাগানৰে মহৰী এজনৰ ল’ৰাটো। আমাৰ পাৰ্কত সিও আহিছিল খেলিবলৈ। নামটো তাৰ পাহৰিলোঁ—কাৰণ খেলাৰ বাদে বাবুখিনিৰ ল’ৰাৰ লগত মোক হলিগলি কৰিবলৈ নিদিছিল। তদুপৰি তেতিয়া সি স্কুললৈ যোৱাই নাছিল। তাৰ চেহেৰাটো কিন্তু ঠিক আপোনাৰ দৰেই আছিল। মানে মই কব খুজিছোঁ—সি ডাঙৰ হৈ বোধকৰো আপোনাৰ দৰেই হৈছে। ভগৱানে যদি কেতিয়াবা মোক লগ পোৱাই দিলেহেঁতেন!” এটা ছমুনিয়াহ পেলাই ভাস্কৰে কৈ গ’ল। চিগাৰেটৰ ধোঁৱাবোৰ কুণ্ডলী পকাই পকাই উৰি গৈ চিলিঙৰ ওচৰ পাই বিক্ষিপ্ত হৈ পৰিছিল।

“আচলতে মনত পৰিছে—আমাৰ বাগানৰ সামাজিক জীৱনটো। অ’ কি কৈ আছিলোঁ—সকতে খেলাৰ কথা! অঁ, শুনক! আমি পাৰ্কত কাবাদী খেলিছিলোঁ, ক্ৰলিঙ খেলিছিলোঁ,...

“...মই বৰ ছুপ্ত আছিলোঁ। সুবিধা পালেই বাবুৰ ল’ৰাকেইটাক চৰিয়াই-থপৰিয়াই দিওঁ, পিন্ধা চাৰ্টত ধৰি টানি দিওঁ, ফাটি থাকে। সেই ল’ৰাটোৰ চাৰ্ট কেইবাটাও মই তেনেকৈয়ে ফালিছিলোঁ। এদিন তাৰ মাকে আমাৰ চাকৰটোৰ আগত কথাটো কৈছিল যাতে মা বা দেউতাই মোক সেই ছুপ্তামিৰপৰা বিৰত ৰাখে। গধূলি চাকৰ ল’ৰাটোৱে মাৰ আগত ক’লে—‘আমাৰ বুলু মাষ্টাৰ (মোৰ ঘৰত মতা নাম বুলু) বৰ ছুপ্ত হৈছে; পাৰ্কত খেলোঁতে বাবুৰ ল’ৰাক

মাৰধৰ কৰে আৰু চাৰ্ট-পেণ্ট ফালি পঠায়। আজি অমুক বাবুৰ ঘৈণীয়েকে মোক আপোনাক কবলৈ কৈছে।’ মাই তালৈ ঘোপাকৈ চাই সুধিলো ‘পিছে কি কলি?’ ‘মই আৰু কি কম? কৈ দিলো—ল’ৰাই চাৰ্ট ফালিছে মেম-চাহাবে কিনি দিবহি লাগে নেকি? খেলাত টনা-জোঁৰা কৰিলে পুৰণা চাৰ্ট নেফাটি নতুন হৈ যাব নেকি?’ এইবাৰ মায়ে মিচিকিয়াই হাঁহি তালৈ চোৱা ঘোপা চাৱনিটো উঠাই ললে। মই খোৱা টেবুলত বহি ঘটনাটো সম্পূৰ্ণ লক্ষ্য কৰি আছিলোঁ। পাছদিনা আকৌ খেলিবলৈ গৈ পাৰ্কত ল’ৰাটোক দেখিয়েই মোৰ বাহাতুৰিটো ছুপ্তে বাঢ়ি গ’ল। সেইদিনা কোনো কথা নোকোৱাকৈয়ে তাৰ চাৰ্টটো টানি টানি ভালেখিনি ফালি দিলোঁ আৰু সি বাধা দিয়াত তাক কেইবাটাও চৰ শোধাই দিলোঁ। বেচেৰা নেখেলি সেইদিনা যি ঘূৰি গ’ল আৰু কোনোদিন নাছিল। সেইদিনা লগৰ আন ল’ৰাবোৰৰ ওচৰত মই বুকু ফিন্দাই থিয় দিছিলোঁ। আন ল’ৰাবোৰে কিছুসময় মোক বেয়া পাইছিল যদিও পাছমুহূৰ্ততে মোৰ লগত খেলিবলৈ লাগি গ’ল।

“পাছদিনা কি হ’ল জানে? মই পাৰ্কত গৈ দেখোঁ আন আটাইবোৰ ল’ৰা আহিছে, সি নাই। কোনোবা এটাই ক’লে সি হেনো জোৰেৰে আহিব খুজিছিল পিছে মাকে তাক চেকনী এডালেৰে কোবাই কোবাই বাটৰপৰা ঘূৰাই লৈ গ’ল। আৰু মাকে হেনো কৈছে, তোক সদায় এটা নতুন চোলা পিন্ধাবলৈ বাপেৰক বাগানৰ মেনেজাৰ পাইছ নেকি? নোৱাৰ যাব চোলা ফালিবলৈ।’

“তাৰ পাছত পুনৰ তাক পাৰ্কত লগ নেপাই মই কেতিয়াবা সামান্য অনুভৱ কৰোঁ। সেই চাৰিবছৰতে মোৰ ছেণ্টিমেণ্টটো জাগি উঠিছিল। এবছৰমানৰ পাছত এদিন গম পালোঁ সেই ল’ৰাটোৰ পৰিয়ালটো হেনো আমাৰ বাগানত আৰু নাই—কোনোবাই খেদি দিছে।

“ডাঙৰ হৈ এদিন কাৰ মুখে জানো গম পালো—আমাৰ বাগানৰ এজন বাবুক দেউতাই মালিকক কৈ খেদাই দিছিল কামৰপৰা। তেতিয়া মোৰ ল’ৰাটোলৈ মনত পৰিছিল। বাবুজনয়ে তাৰেই বাপেক সেইটো জানিবলৈ বাকী নেথাকিল। আজিকালি বেছি কথা মনত নেথাকে। আনকি কোনোবাই মোক বেছিকৈ গালি পাৰিলেও গাত নেলাগে আৰু মনতো নেথাকে। কিন্তু এই ঘটনাটো মোৰ এতিয়াও মনত আছে, থাকিবও। এতিয়া মনত পৰিলে মনলৈ কি ভাব আহে জানে বৰুৱা? মই যেন সেই ল’ৰাটোক বিচাৰি উলিয়াই ক্ষমা খুজিম। বুকুত সঁচাটো লৈ এবাৰ তাৰ প্ৰতিশোধ খুজি লম।” ভাস্কৰ কাকতিৰ চকুচুটা সেমেকি উঠিছিল। চিগাৰেটটোৰ বেছি ভাগেই হাততে শেষ হৈছিল। শেষৰ কেইহোপা জোৰেৰে মাৰি অৱশিষ্টডোখৰ পুনৰ ফ্ৰ’ৰত ভৰিৰে মোহাৰি পেলালে।

অৰ্ণৱে বিছনাৰপৰা ৰালখনত আঁউজি এটা পুৰণা সাধু শূনাৰ দৰে শুনি আছিল। সাধুটো শেষ হলে শিশু এটাই উচাপ খাই উঠাৰ দৰে এইবাৰ সি পোন হৈ বহিল। অৰ্ণৱে কিবা এটা কব খুজিছিল যদিও ভাস্কৰে কিবা কবলৈ ধৰাত বৈ গ’ল।

“মই আচলতে কি কৈছোঁ জানে বৰুৱা? সমাজৰ নীচাত্মিকা-বোধ অৰ্থাৎ ‘ক্ৰটেল ছ’চিয়েল কাণ্ট’টো। তথাকথিত ভজলোকে কেনেকৈ তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ শিশুক সৰুৰপৰাই আনৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিবলৈ, শোষণ কৰিবলৈ শিকায়—সেই বিষয়ে।..... আপুনি মানুহে চিগাৰেট কিয় খায় সোধিছে। কিন্তু মই যদি আপোনাক সোধোঁ—মানুহবোৰ পশু কিয় হয়—সেই উত্তৰ আপুনি দিব পাৰিবনে?”

“কাকতি, ছুই বাজি গ’ল। অলপ পাছতে দেখোন বাতিয়ে পুৰাব। অলপ শুই লোৱা যাওক। কাপোৰখিনি সলাই লওক।”

ভাস্কৰে নিজৰ হাতৰ গাঁথিৰ ঘড়ীটো চাই দেখে তেতিয়া নিশা ছুই বাজিছে। আৰু বাক্যব্যয় নকৰি ভাস্কৰে পেণ্টটো খুলি লুঙী

এখন পিন্ধি ললে। এটা সময়ত দুয়ো বিছনাত আশ্ৰয় ললে। এইবাৰ কোঠাটো কিছুমান আন্ধাৰে গ্ৰাস কৰিলে।

অধ্যাপক প্ৰজ্ঞান শইকীয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰিডাৰ হ’ল। প্ৰিন্সিপাল গৈ কংগ্ৰেছী মন্ত্ৰী হ’ল। সমুদ্ৰ স্থানীয় হাইস্কুলখনৰ ইণ্টাৰ-মেডিয়েট স্কুলৰ শিক্ষক হৈ থাকিল। একেখন ভগা চাইকেলৰ আৰোহী, কপাহী পেণ্ট-চাৰ্ট পৰিহিত সমুদ্ৰ বৰুৱাই এতিয়াও হাই-স্কুলত ‘মানৱ বন্দনা’ৰ গূঢ়াৰ্থ বুজাওঁতে চণ্ডীদাস আৰু মহাত্মা গান্ধীৰ উদ্ধৃতি দিয়ে। ‘এ প্লাছ বি হ’ল স্কোৱাৰ’ ফৰ্মুলাৰ বাবে সমুদ্ৰ মাষ্টৰৰ হাতত সাতদিন বেত খোৱা সপোন বৰাই ছাপ্লাই ইন্সপেক্টৰ হৈ আজিকালি মোটা-মোটা অংক কৰে। গৰু বিধি বহু বিধিৰ বাবে সমুদ্ৰ মাষ্টৰৰ চুলি থিয় হবলৈ বাধ্য কৰোৱা যুগেন ৰাজখোৱা স্থানীয় কলেজৰ অসমীয়াৰ অধ্যাপক হৈ আছিল।

অৰ্ণৱৰ সমুদ্ৰলৈ মনত পৰিলেই বুকুখনত কোনোবা এখিনিত আঘাত পোৱা যেন লাগে। ইমান নিৰ্দয় সমাজখন। আজিৰ সমাজত কিমান সমুদ্ৰই সঁচাকৈয়ে জীৱন সমুদ্ৰত কব্‌বকাই ফুৰিছে। এনেকুৱা মেধাসম্পন্ন জীৱনক উপযুক্ত সংস্থান আৰু মৰ্যাদা দিয়াটো এখন সমাজৰে কৰ্তব্য। সেয়ে নহলে সেই বিলুপ্ত হোৱা জীৱন-বোৰতকৈ এখন সমাজৰ লোকচান বেছি।

কেতিয়াবা অৰ্ণৱৰ অনুসূয়াৰ প্ৰতিও অসন্তৰ খঙ উঠে। তাই প্ৰেম আৰু জীৱনক বজাৰৰ পণ্য সামগ্ৰী কৰি পেলাইছে। অৰ্ণৱৰ যেতিয়া হৰিবিপ্ৰ বৰুৱাৰ সন্তান হিচাবে ডাক্তৰ বা ইঞ্জিনিয়াৰ হোৱাৰ কোনো আশা নাছিল, তেতিয়া অনুসূয়াই অৰ্ণৱক এৰি ফুৰিবলৈ বিচাৰিছিল। অনুসূয়াৰ দেউতাকে প্ৰত্যক্ষভাৱে যেতিয়া অৰ্ণৱক অপমান কৰিছিল তেতিয়া অনুসূয়াই এটুপি চকুলোও টোকা

নাছিল। কাৰণ অৰ্ণৱ আছিল তেতিয়া প্ৰেমৰ বজাৰত তেনেই সম্ভৱ। প্ৰেম কৰিলে বুলিয়েই অনুসূয়াই সমুদ্ৰৰ দৰে মাঠৰী বৃত্তি আঁকোৱালি লোৱা অৰ্ণৱক আদৰি লব নোৱাৰে। মাঠৰী বৃত্তিৰে অৰ্ণৱে অনুসূয়াৰ জীৱনৰ ক্ষুধা পূৰাব নোৱাৰে। সেই অনুসূয়াক অৰ্ণৱে এতিয়া ঘৃণা কৰে। অনুসূয়ালৈ মনত পৰিলেই অৰ্ণৱৰ খঙটো উঠি আহে। সি যেন তাইলৈ এইদৰে লিখি সম্বন্ধটো চিৰদিনৰ বাবে নিষ্পত্তি কৰি পেলাব।

‘তুমি জীৱনত কোনোদিনে মোক আৰু নিবিচাৰিবা অনুসূয়া! মই তোমাৰ বাবে যিদৰে উপযুক্ত নহওঁ, তুমিও মোৰ বাবে উপযুক্ত নোহোৱা। তোমাক মই ঘৃণা কৰোঁ; কাৰণ তুমি এজনী বেষ্টা। নাৰীৰ দেহ-মন দান যদি সমান অধিকাৰৰ স্বত্বৰ বিপৰীতে নহয় তেতিয়াই সেইয়া হৈ পৰে বেষ্টা বৃত্তি। নিজৰ অন্তৰ্দায়ৰ হকে দেহ-মন দান অথবা সামাজিক উচ্চস্থানৰ বাবে, সুখ-সন্তোষৰ বাবে দেহ দান—ছয়োটাই বেষ্টা বৃত্তি। বহুতক্ষেত্ৰত প্ৰথমটোতকৈ দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ বেষ্টালিহে বেছি মৰ্য্যাক। তোমাক বিয়া কৰাই মই পাপ আচৰিব নোৱাৰোঁ। অনুসূয়া! তুমি মোক ক্ষমা কৰিবা।’

তথাকথিত সভ্য সমাজে জীৱনক এটা কাগজত অঁকা নক্সা কৰি পেলাইছে। অৰ্ণৱে এই ধৰণৰ জীৱন এটা নিবিচাৰে। অৰ্ণৱৰ মতে জীৱনটো হব লাগে এখন শিলালিপি। শিলত খোদিত কৰা প্ৰত্যেকটো আক্ষৰিক নিচানেই হব লাগে পৰৱৰ্তী যুগৰ এচাম মানুহৰ বাবে আশা-আকাংক্ষা আৰু সাধনাৰ মোচাক। কাগজৰ নক্সা যিমানেই অৰ্থব্যঞ্জক নহওক কিয়, ই কালৰ সোঁতত ক্ষয় হৈ যায়—পচি যায়। কিন্তু শিলালিপিয়ে সদায় সকলো যুগৰ বাবে পথৰূপক দিক্ দৰ্শন কৰে। অৰ্ণৱৰ কেতিয়াবা সমাজখনক এটা অচিন মেচিন যেন লাগে।

এদিন বজাৰ কৰি থাকোঁতেই অৰ্ণৱে এখন কিতাপৰ দোকানৰ

আগত অধ্যাপক প্ৰজ্ঞান শইকীয়াক লগ পালে। কৰৈগুৰিত থাকোঁতেই দাদাক সমুদ্ৰৰ জৰিয়তে অধ্যাপক শইকীয়াৰ লগত চিনাকি হৈছিল পাঁচ বছৰৰ আগতে। শইকীয়াইও দেখিয়েই চিনি পালে। কুশল-বাৰ্তা আদান-প্ৰদানৰ পাছত অধ্যাপক শইকীয়াই অৰ্ণৱক জোৰ কৰিয়েই তেওঁৰ ঘৰলৈ মাতিলে।

অধ্যাপক শইকীয়াই দিয়া কোৱাটাৰ নম্বৰটো লৈ অৰ্ণৱ এদিন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শইকীয়াৰ ঘৰ ওলালগৈ। অহেতুকভাৱে অৰ্ণৱৰ শইকীয়াক ভাল লাগি গ’ল। অধ্যাপক শইকীয়াই সমুদ্ৰৰ প্ৰশংসা কৰিবলৈও নাপাহৰিলে: “তোমাৰ দাদাৰ বৰ মেধাৱী ছাত্ৰ আছিল। মই তেনেকুৱা ছাত্ৰ লগ পোৱাই নাই। কি কৰিবা, দাদাৰক আৰু ভাগ্যই উধাব নিদিলে।” অৰ্ণৱক উদ্দেশ্য কৰি শইকীয়াই ক’লে: “তুমি সমাজৰ এক দায়িত্বশীল আৰু সেৱাৰ কামৰ বাবে আগবাঢ়ি অহা বাবে মই বৰ স্নখী হৈছোঁ। কিন্তু তোমালৈ মোৰ এটা মাত্ৰ অনুৰোধ থাকিল—নিজৰ পৰিয়ালটোৰ কথা মনত পেলাই, দেউতাৰ আৰু দাদাৰ কথা মনত পেলাই তুমি যাতে সৎ আৰু মহৎ হোৱা; আনক অনুকৰণ কৰি বান্দৰ অথবা পশুত পৰিণত নোহোৱা।”

কথা-বতৰা পাতি অৰ্ণৱৰ ভাল লাগিল। অধ্যাপক শইকীয়াৰ ৰিডিং কমটো নানাবিধ দেশী-বিদেশী কিতাপেৰে ভৰা। আঠোটা আলমিৰা কিতাপেৰে ঠাই খাই আছে। ড্ৰয়িং কম বুলিবলৈ নায়েই। ড্ৰয়িং কমৰ ঠাইত ৰিডিং কমটোহে। বাহিৰা মানুহক বাৰাণ্ডাত বহুৱায় আৰু ছাত্ৰ সম্পৰ্কীয় কোনোবা আহিলে তেওঁৰ ৰিডিং কমতে বহুৱাই কথা পাতে। শইকীয়া চিৰকুমাৰ হৈয়ে ব’ল। জ্ঞান-চৰ্চা আৰু সমাজ-চৰ্চাত ব্যাঘাত জন্মে বুলিয়েই হেনো বিয়া নেপাতিলে। শইকীয়াৰ ভাষাত ‘এজনী গাই পুঁহিলে যেনেকৈ মালিকজনে গৰুৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ শিকে, তেনেকৈ এটা বান্দৰ পুঁহিলেও বান্দৰালি কৰিবলৈ শিকে।’ অৰ্ণৱৰ জীৱনত এজন আপোন মানুহ

পোৱা যেন লাগিল। হিয়া উজাৰি কথা পাতিলে তিনিঘণ্টা। নিজৰ মনত উদয় হোৱা ভাববোৰ শইকীয়াৰ আগত নিঃসংকোচে ব্যক্ত কৰিলে। শইকীয়াইও মনদি শুনিলে। শইকীয়াই বুজি পালে যে অৰ্ণৱৰ মনটোৱে কিবা এটা বিচাৰি হাহাকাৰ কৰি উঠিছে। অধ্যাপক শইকীয়াই অৰ্ণৱক কৈ গ'ল :

“তুমি নেভাবিবা যে মানুহৰ মনবোৰ খাৰুৱা তেল শোধন কৰি উলিওৱা উপজাত সামগ্ৰী। আলকাতৰাক এবিয়েচন টাৰ্বাইন্ ফুৱেল হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি কিন্তু মানুহৰ মনক বৌদ্ধিক চেতনাৰ আলম লৈ ইচ্ছা অনুযায়ী গঢ় দিব পাৰি। কিন্তু তাৰ বাবে প্ৰয়োজন কিছুমান সামাজিক পৰিঘটনা আৰু পৰিণতিৰ। উষ্ট্ৰেভস্ত্ৰিৰ ভাষাত যি ‘ক্ৰিনিঙ্ কাৰ্’ এক শক্তিৰ সপক্ষে আমি আৰু সেই ক্ৰিনিঙ্ কাৰ হৈ থাকিব নোৱাৰোঁ।” এইবাৰ এটা ঈশ্বৰ হাঁহিৰে শইকীয়াই কৈ গ'ল : “অভিমন্ত্ৰ্যয়ে যি চক্ৰবাহু ভেদ কৰিব নোৱাৰিছিল আমি তাক ভেদ কৰিব লাগিব। কোৰক আমি ধৰ্মৰ হাতত পৰাভূত হবলৈ এৰি নিদি নিজহাতে ধ্বংস কৰিব লাগিব। আৰু সেই কাৰণেই এতিয়া আমাৰ সকলোৰে বাবে গাণ্ডীৰ শব্দ জোৰাৰ সময়।”

ক্ষণেক বৈ অধ্যাপক শইকীয়াই পুনৰ আৰম্ভ কৰিলে : “মই জানো তোমাৰ প্ৰতিটো উদ্দেশ্যই সৎ, তুমি সততাৰ আশ্ৰয়ত জীয়াই থাকিবলৈ বিচাৰ। শান্তি আৰু সত্যৰ ব্ৰতী হৈ জনসাধাৰণৰ বাবে কাম কৰিবলৈ প্ৰৱল আগ্ৰহ এটা তোমাৰ আছে। কিন্তু, সেইখিনি কৰিবলৈ তুমি এইদৰে এক্কেপিষ্ট্ হলে নহব। তুমি বোধকৰো গীতাখন পঢ়িছা। তুমি জানাই মই ধৰ্মত বিশ্বাস নকৰোঁ, ভগৱৎ শক্তি নেমানো ; কিন্তু এই গীতাখনৰ গুৰুত্ববোৰক মই একো একোটা ব্ৰত হিচাপে শ্ৰদ্ধা আৰু পালন কৰোঁ।”

অধ্যাপক শইকীয়াই এইবাৰ এটা চিগাৰেট জ্বলালে। বহোঁতে এটা মুছ ছন্দত নচুৱাই থকা ভৰি দুটা এইবাৰ এটাৰ ওপৰত

আনটো তুলি আৰু বেছিকৈ হালি বহিলে। অৰ্ণৱৰ মনত পৰিল কোনোবা এজন দাৰ্শনিকে ‘ধৰ্মটো দুষ্টলোকে মূৰ্ক ঠগি খোৱাৰ উপায়’ বুলি কোৱা কথাৰ। মাৰ্ক্স ধৰ্মক কানিৰ লগত তুলনা কৰিছে।

“গীতাৰ এটা কথাৰে তোমাক উদাহৰণ দিলে মোৰ ভাল লাগিব। এই সাংসাৰিক জ্ঞানেৰে পুষ্ট হোৱা বাবেই মই গীতাখন পঢ়াই নহয়, শ্ৰদ্ধাও কৰোঁ।

‘ইন্দ্ৰিয়ানাংহি চৰতাং মমনোহনুবিধীয়তে।

তদন্ত হবতি প্ৰজ্ঞাং বায়ুৰ্গামিবাস্তুসি ॥’

তাৰ মানে যেনেকৈ সাগৰৰ মাজপানীত বৈ থকা অচল জাহাজ এখনক প্ৰতিকূল বায়ুয়ে বিচলিত কৰে ; সেইদৰে ইন্দ্ৰিয়াবিজিত বিষয়ভোগ সংপৃক্ত লোকজনৰ প্ৰজ্ঞাও বিনষ্ট হয়। সমাজৰ কাৰুকাৰ্য্য যেতিয়া মানৱীয়তাৰ পৰিপন্থী হয় আৰু তাক জনা যায়, তেতিয়া নিৰ্বাক হৈ বহি থকাটো একপ্ৰকাৰ পাপ বুলিয়েই মই ভাবোঁ।”

এটা সময়ত অৰ্ণৱে অধ্যাপক শইকীয়াৰপৰা বিদায় ললে। হোটেল পাওঁতে অস্তমিত সূৰ্য্যৰ পোহৰ সমূলি হেৰাই গৈছিল। পোষ্ট-গ্ৰেজুৱেট হোটেলৰ কোনোবা এটা বাথৰুমৰপৰা সুনীলআকাশৰ কণ্ঠৰ সূৰ আৰু অৰ্ণৱৰ কাণত পৰিলহি : “সময় তোকে বাখিম ধৰি / ভবাই মোৰ কবনী...” অৰ্ণৱে খোজবোৰ এনে লয়লাসে দিলে যেন গানটোৰ এটা মুদ্ৰাহে !

জয়ন্ত হাজৰিকাৰ সৈতে সূৰটোৰ সমূলি সংগতি নাই। জয়ন্তই সময়বোৰক যিটো ৰূপত কবনীত ভবাই থাপনাৰ আগত সাঁচি খোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল, এই গায়কজনে যেন তাৰ বিপৰীতে এক বিশেষ বিকৃত ৰূপত কবনী ভবোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছে। কাজেই গানৰ কলিটো তাৰ বাবে প্ৰিয় হলেও বিকৃত সূৰটো এটা অশ্লীল চিঞৰৰ দৰে তাৰ কাণেদি প্ৰৱেশ কৰি মস্তিষ্ক পালেগৈ।

চৌবিছ বছৰীয়া জীৱনত সি শিকিলে বহুত আৰু সেইবোৰ একো
একোটা ভগ্নাংশৰ অৱশেষ হিচাপে তাৰ মনত সাঁচ খাই আছে।
সেই সৰু সৰু ভগ্নাংশৰ সমষ্টিয়েই এটা ডাঙৰ ভগ্নাংশ হৈ তাৰ মনটো
বেছি ভাৰাক্ৰান্ত কৰি পেলাইছে। ভগ্নাংশবোৰ বৰ নিষ্ক্ৰিয়
যেতিয়ালৈকে ইয়াৰ পৰিণতি এটা একক সংখ্যা নহয়। কিন্তু
এইবোৰ সি মনৰপৰা আঁতৰাই পেলাব নোৱাৰে। —এই ভগ্নাংশবোৰৰ
যোগফল কেতিয়া একক সংখ্যা হব ? —সি ভাবিলে। ওঁহো নহয়,
আজিৰ সমাজখনেই কিছুমান ভগ্নাংশৰ সমাহাৰ।

— — —